

BANATUL MEDIEVAL REFLECTAT ÎN OPERA LUI IOACHIM MILOIA

Conf. univ. dr. Tiberiu Ciobanu

THE HISTORY OF THE MEDIEVAL BANAT REFLECTED IN THE WORKS OF IOACHIM MILOIA

Abstract: Ioachim Miloia was born on 3 May 1897 at Ferendia, Timis county. He attended the village school until 1908 when his family moved to Caransebeș. Here he continued his studies until 1919. He graduated from the Theological and Pedagogic School in 1919. He attended the University of Bucharest where he was student in the third year at the Faculty of Belles – Lettres (1919-1920). At the same time he took fine – arts courses at the Academy of Bucharest. At the end of 1920, Ioachim Miloia went to study in Italy. He graduated from the Fine Arts Institute of Rome. He took his degree with a religious work called ‘Iisus înviind fața văduvei din Naine (Ioachim Miloia, *Scrisori din Italia*, Eurostampa Press, Timișoara, 2004, p.7). He continued his studies in Rome until 1927. In this period he was awarded a Ph.D degree in the History of Arts with his dissertation *Curentul goticului internațional și frații Lorenzo și Iacopo Salimbenii din San Severino* (1924) and in Belles - Lettres with the thesis *Legenda crucii în literatura și arta medievală* (1927) both works being written in Italian. In the autumn of 1927 he taught at the Pedagogic School in Timișoara as a substitute teacher, then from 28 January 1928 and up to his death, on 25 March 1940, he was the manager of the Museum of the Banat. From 1937 he was also the manager of the regional direction of the State Archives of Timișoara. He carried on a prodigious activity in different directions. A specialist in museography and archivist he was also the chairman of the Commission of the Historical Monuments – the branch of the Banat; chairman of the cultural and artistic section of the Regionala of the Banat of Astra; professor at the Fine-Arts Academy of Timișoara; professor at the Polytechnic School of Timișoara; the chief of the Cultural Service of Timișoara, a church restorer and painter, editor of the publications ‘Banatul’ and ‘Revista Institutului Social Banat-Crișana’; editor of the ‘Analele Banatului’ (1928-1931). His main works are: *Biserica din Lipova*, in ‘Analele Banatului’ I, 1928; *Începuturile artei românești în Banat* in ‘Analele

Banatului', issue 1, 1930; *Biserica medievală din Căvăran*, in 'Analele Banatului', issue 4, 1930; *Mănăstirea Soroca, centru de cultura și artă bănățeană*, in 'Analele Banatului', issues 2-4, 1931; *Cercetări arheologice în Banatul de Sud*, in 'Analele Banatului', issue 4, 1930 in collaboration with (C. Diaconovici); *Timișoara văzută de Francisc Grisellini la 1774*, in 'Analele Banatului', issue 1, 1928; *Coloniști armeni în Banat*, in 'Analele Banatului', issue 2, 1929; *Familia Brediceanu în Banat*, in 'Analele Banatului', issue 4, 1930; *Portul național*, in 'Luceafărul', September-October, 1937. The exceptional activity of Miloia was praised not only in the Banat, but also nationwide. In the obituary published by Nicolae Iorga in 'Neamul românesc' (3 April 1940) it is stated that: 'Among the front rankers of the new generation of the Banat I'm looking in vain for a scholar who combined more knowledge with more efficiency in the work done in the brisk trot of a short life than the hard-working intellectual who was - how painfully it is to say - Ioachim Miloia. He is gone at the age of 43 before the time of his reward.' Unfortunately only 40 years later the personality of Ioachim Miloia became an object of consideration again. In 1971 in *Figuri de arhiviști* (Bucharest 1971) Tiberiu Moț published a study *Ioachim Miloia* regarding his archivist activity. Next year, in 'Orizont' magazine (2 November) it was published an article written by Aurel Turcuș: *Ioachim Miloia, un erudit muzeolog bănățean*. It marked the beginning of a productive publishing activity dedicated to Ioachim Miloia. In 1997 Mirton Press released the volume *Un erudit cărturar Ioachim Miloia (1897-1940)* under the auspices of the Direction of Timiș county of the National Archives of Romania. The volume contains: *Cuvânt înainte* by prof. Corneliu Mihai Lungu; *Omagiul postum* by the Right Reverend Nicolae Corneanu, the Metropolitan bishop of the Banat; *Viața și activitatea (lui Ioachim Miloia)* by Mircea Miloia. Eight studies of Aurel Turcuș dedicated to some aspects regarding the life and work of Ioachim Miloia; Dr. Nicolae Săcară – *Ioachim Miloia - cercetător și protector al monumentelor istorice* and Gheorghe Mudura – *Ioachim Miloia, întemeietor al Arhivelor Banatului*. In 2002, Eurostampa Press printed Ion Traia's graduation paper called *Ioachim Miloia - o personalitate marcantă a culturii bănățene*.

Keywords: Banat, Middle Ages, Historiography, Annals of Banat, archives, museum, archaeo-logy, church, monastery, monograph.

Prezentare biobibliografică a lui Ioachim Miloia. Acesta s-a născut la 3 mai 1897, în Ferendia (jud. Timiș), fiind fiul învățătorului Achim Miloia și al Mariei (născută Popescu), casnică. Primele cursuri școlare le-a urmat în Ferendia, avându-l dascăl pe tatăl său. În anul 1908, învățătorul Achim Miloia, datorită meritelor sale profesionale, a fost promovat în funcția de revizor școlar

de pe lângă Comitetul eparhial din Caransebeș și, prin urmare, s-a stabilit împreună cu familia în această localitate, aceasta fiind, pe atunci, un puternic centru de cultură românească. Ioachim Miloia va continua școala la Caransebeș, aici absolvind liceul, în anul 1916 și, în 1919, Institutul Pedagogic Diecezan. S-a înscris la Facultatea de Litere a Universității din București (fiind admis direct în anul III) și la Academia de Arte Frumoase din Capitală. A urmat doar un an cursurile acestor instituții, pentru că în toamna anului 1920 a plecat la studii în Italia. În anul 1922 și-a luat licența la Academia de Arte Frumoase din Roma. După terminarea studiului „academic” al picturii, și-a reluat cursurile universitare, înscriindu-se în anul III la Universitatea din Roma, pentru doctoratul în istoria artelor. La sfârșitul anului universitar 1923/1924 și-a susținut teza de doctorat cu tema *Curentul Goticului internațional și frații Lorenzo și Iacopo Salimbeni din Sanseverino* (lucrarea – redactată în limba italiană – a rămas needitată până în anul 2002, când a fost publicată, în versiune română, la Editura Eurostampa din Timișoara, ediția fiind îngrijită de Virgil și de Mircea Miloia, fiii autorului tezei). În aprilie 1927 și-a susținut și teza de doctorat în litere. Titlul lucrării, redactată în limba italiană, este: *Legenda crucii în literatura și arta medievală*. (A apărut, în versiunea română, la Editura Eurostampa, în anul 2000). Cu începere din 28 ianuarie 1928 a fost numit director al muzeului din Timișoara, instituția aceasta devenind, prin Miloia, un centru de cercetare și de valorificare publicistică a valorilor culturale ale Banatului, din trecut și din perioada interbelică (istoria artei, arta plastică contemporană, arheologie, istorie). Aceasta se reflectă în revista „Analele Banatului”, editată de Miloia în anii 1928-1932, publicație apreciată de personalități precum George Călinescu, Nicolae Iorga, Constantin Daicoviciu, Emanuil Bucuța etc. Din păcate, prestigioasa revistă și-a întrerupt apariția, după o perioadă relativ scurtă, datorită lipsei de fonduri financiare. Ioachim Miloia a avut o contribuție însemnată la dezvoltarea presei culturale timișorene din vremea sa, fiind un timp redactor și la revistele „Banatul”, „Revista Institutului Social Banat-Crișana” și „Luceafărul”. Cu începere din anul 1931, el a fost preocupat de înființarea unei subdirecții a Arhivelor Statului la Timișoara. A cercetat fonduri arhivistice din Banat – rezultatele acestei investigații le-a valorificat în studiul *Arhivele Banatului* (publicat în „Revista Arhivelor”, vol. III, nr. 6-7, București, 1930-1937, p. 79-93) –, a ținut o strânsă legătura cu conducerea Arhivelor Statului din București, s-a străduit să obțină spațiu în Timișoara pentru depozitarea documentelor și, prin urmare, în anul 1937, când s-a înființat Direcția Arhivelor Regionale Bănățene, a fost numit director al acesteia. Ioachim Miloia va deține această funcție în paralel cu aceea de director al Muzeului Banatului. Tot în acel an a fost numit șeful Serviciului Cultural al Municipiului Timișoara, funcție care îl va determina să se implice și mai mult în dezvoltarea vieții spirituale a orașului de pe Bega.

De altfel, personalitatea lui a fost omniprezentă în viața culturală a metropolei Banatului în perioada interbelică, el activând cu profesionalism și cu autoritate științifică, în calitate de președinte al Societății de Arheologie și Istorie din Timișoara, vicepreședinte al Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Banat, președinte al Secției cultural-artistice a Institutului Social Banat-Crișana, președinte al Secției istorice – etno-muzeale a Regionalei Astei Bănățene, membru al Corporației eparhiale (deputat sinodal) ș.a. Spre sfârșitul anului 1939, starea sănătății lui Ioachim Miloia, care era și așa destul de precară, s-a înrăutățit. El s-a internat în spital, la Cluj, dar nici somitățile medicale de aici n-au reușit să-i amelioreze starea critică a sănătății. S-a stins prematur din viață, în 25 martie 1940 (anul acesta împlinindu-se 80 de ani de la trecerea sa la cele veșnice), când nici nu împlinise 43 de ani. În necrologul apărut în ziarul timișorean „Dacia”, publicistul Nicolae Ivan scria: „Niciodată un om mai cult, un intelectual mai desăvârșit pregătit n-a activat în mijlocul nostru în toate ramurile vieții spirituale și artistice”. Prestigioasa și valoroasa activitate culturală a lui Ioachim Miloia a fost prețuită nu numai în Banat, ci era apreciată la nivel național, fapt învederat în primul rând de necrologul publicat de Nicolae Iorga în „Neamul românesc” din 3 aprilie 1940. Marele istoric scria cu durere: „Între frunzașii noii generații bănățene caut în zadar unul care să fi unit mai multe cunoștințe cu mai multă dorință de a lucra și cu mai mare spor în opera pe care din fuga unei scurte vieți a putut-o întruchipa decât harnicul muncitor cultural care a fost – cât mă doare s-o spun! – Ioachim Miloia (...). Se duce la patruzeci și trei de ani, înainte de a-i veni clipa răsplătirii”. Aurel Sacerdoțeanu, directorul general al Arhivelor Statului-București, în 11 aprilie 1940, a trimis o scrisoare Primăriei Municipiului Timișoara, în care spunea: „Cu mâhnire am aflat dureroasa veste că bunul colaborator Dr. Ioachim Milona a trecut întru cele veșnice. Pierderea pe care o suferim toți, și în rândul întâi, știința româ-nească, este adânc simțită. Prin calitățile sale, prin munca neîntreruptă, de fiecare moment, Dr. Ioachim Miloia era un deschizător de drumuri în Banatul românesc”. Activitatea desfășurată de Ioachim Miloia, deținând funcția de director al Muzeului din Timișoara, este caracterizată astfel de Constantin Daicoviciu (în articolul *Muzeul Bănățean din Timișoara*, din revista „Transilvania”, Sibiu, nr. 10, 1941, p. 730): „Cu puterea de muncă ce i-o dădea tinerețea (...), cu o pricepere și-o pregătire științifică câștigată în lungi ani de studii, cu tactul său ales pe care i-l dădea firea lui blândă, Ioachim Miloia a creat din incoherentele și răsfiratele piese, îngrămădite în cursul anilor, un muzeu și o bibliotecă. Desigur, nu acel muzeu și acea bibliotecă pe care ar fi dorit-o dintr-un început el”. Cu toate acestea, însă, „ceea ce a realizat I. Miloia singur a fost punerea bazelor solide și fixarea cadrelor largi ale Muzeului Bănățean, conceput ca o icoană autentică a vieții materiale și spirituale a Banatului și ca un centru de cercetări științifice asupra trecutului și prezentului

acestui admirabil colț de țară românească. Soarta nu i-a permis lui, ca atâtor deschizători de dru-muri, să-și vadă visul împlinit”. Opera (selectiv): *Pentru istoria și arta Banatului*, în „Societatea de mâine”, nr. 22-24, Cluj, 1928, p. 137-140; *Pictorul Podlipny*, în „Banatul”, nr. 8-10, august-octombrie, Timișoara, 1928, p. 61-72; *Pictorul Zaicu 1868-1914*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, 1928; *Un denunț austriac în contra lui Eftimie Murgu și Gheorghe Posta*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, 1928, p. 17-22; *Biserica română din Lipova (Banat)*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, 1928, p. 26-42; *Câteva relații între arta populară la români și lituani*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, 1928, p. 43-52; *Emanuil Ungurianu*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, 1928, p. 120-123; *Date și documente noi referitoare la pictorul Nicolae Popescu*; în „Analele Banatului”, nr. 5, Timișoara, ianuarie-iunie 1929, p. 5-6; *Coloniști armeni în Banat*, în „Analele Banatului”, nr. 2, Timișoara, ianuarie-iunie 1929, p. 98-101; *Începuturile artei românești în Banat*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, ianuarie-martie 1930, p. 1-8; *Cercetări arheologice în Banatul de Sud (în colaborare cu C. Daicoviciu)* în „Analele Banatului”, nr. 4, Timișoara, octombrie-decembrie 1930; *Zugravul Nedelcu*, în „Vestul”, nr. 176, Timișoara, 1930; *Nicolae Iorga istoricul*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, ianuarie-martie 1931, p. 11-13; *Căvăranul în Evul Mediu (O rectificare istorică)*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, ianuarie-martie 1931, p. 33-57; *Numele și locul castrului „Caput Bubali”*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, ianuarie-martie 1931, p. 125-126; *Mănăstirea Săraca-centru de cultură bănațeană*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, ianuarie-martie 1931, p. 85-114; *Biserica de lemn din Iersig*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, ianuarie-martie 1931, p. 115-120; *Biserica de lemn din Cebza*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, ianuarie-martie 1931, p. 121-124; *Săpăturile de la Parța (Campania 1931)*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, ianuarie-martie 1931, p. 171-186; *Săpăturile de la Periamoș*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, ianuarie-martie 1931, p. 187-188; *Bisericile de lemn din Banat. Considerațiuni generale*, în „Vestul” din 20 și 21 ianuarie, Timișoara, 1933; *Constatin Daniel a fost sârb sau român*, în „Luceafărul”, nr. 1, Timișoara, 1935; *Portul național*, în „Luceafărul”, pe lunile septembrie-octombrie, Timișoara, 1937; *Studii și articole de artă* (ediție îngrijită de Aurel Turcuș), Editura Excelsior Art, Timișoara, 2007; *Studii și articole de istorie* (ediție îngrijită de Aurel Turcuș), Editura Excelsior Art, Timișoara, 2008. Referințe (selectiv): Tiberiu Moț, *Ioachim Miloia*, în volumul *Figuri de arhiviști*, Bu-curești, 1971; Gheorghe Mudura, *Ioachim Miloia - întemeietor al Arhivelor Banatului*, în volumul *Un erudit cărturar - Ioachim Miloia*, Editura Mirton, Timișoara, 1997; Nicolae Săcară, *Ioachim Miloia, cercetător și protector al momentelor istorice*, în volumul *Un erudit cărturar - Ioachim Miloia*, Editura Mirton, Timișoara,

1997; Liliana Roșiu, *Din preocupările lui Ioachim Miloia pri-vind cercetarea monumentelor istorice*, în „Coloana Infinitului”, nr. 52, Timișoara, 2005; Aurel Turcuș, *Ioachim Miloia, cercetător al culturii populare*, în „Tibiscus”, etnografie, volum editat de Muzeul Banatului, Timișoara, 1974; Idem, *Aspecte din activitatea muzeologică a lui Ioachim Miloia*, în „Tibiscus”, istorie-arheologie, volum editat de Muzeul Banatului, Timișoara, 1974; Idem, „*Analele Banatului*” și lupta lui Ioachim Miloia pentru existența acestei publicații, în volumul *Un erudit cărturar - Ioachim Miloia*, Editura Mirton, Timișoara, 1997; Idem, *Ioachim Miloia (1897-1940) - documentar biografic*, în „Coloana infinitului”, an VIII, vol. I, nr. 52, Timișoara, 2005, p. 2-41; Idem, *Ioachim Miloia (1897-1940). Viața și activitatea*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2006; Idem, *Ioachim Miloia, fruntaș al vieții culturale bănățene interbelice*, în „Columna 2000”, Anul VIII, nr. 29-30 (ianuarie-iunie)/2007, Editura Eurostampa, Timișoara, 2007, p. 31-35; Idem, *Ioachim Miloia (1897-1940). Viața și activitatea. Incursiuni în operă*, ediție adăugită, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2008; Idem, *Comemorare 70. Ioachim Miloia. Contribuții biografice*, în „Columna 2000”, Anul XI, nr. 41-42 (ianuarie-iunie)/2010, Editura Eurostampa, Timișoara, 2010, p. 83-89; Idem, *Aniversare 115. Ioachim Miloia. Contribuții biografice* în „Columna 2000”, Anul XIII, nr. 49-50 (ianuarie-iunie)/2012, Editura Eurostampa, Timișoara, 2012, p. 48-54; Tiberiu Ciobanu, *Cercetări istorice ale lui Ioachim Miloia referitoare la Evul Mediu în Banat*, în „Coloana infinitului”, an VIII, vol. I, nr. 52, Timișoara, 2005; Idem, *Ioachim Miloia și cerce-tările sale cu privire la istoria medievală a Banatului*, în „Columna 2000”, Anul VIII, nr. 29-30 (ianuarie-iunie)/2007, Editura Eurostampa, Timișoara, 2007, p. 40-42; Idem, *Comemorare 70. Ioachim Miloia (1897-1940)*, în „Columna 2000”, Anul XI, nr. 41-42 (ianuarie-iunie)/2010, Editura Eurostampa, Timișoara, 2010, p. 81-82; Idem, *Istoriografia românească din perioada 1918-1948 referitoare la Evul Mediu bănățean*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2009, p. 51-98 și 312-317; Idem, *Cărturari români cu preocupări referitoare la istoria medievală a Banatului. Cuprinderi biobibliografice*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2010, p. 122-130 și p. 179-183; Idem, *Istoriografia românească din secolul al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea referitoare la Banatul medieval*, vol. I-II, Editura Eurostampa, Timișoara, 2010, p. 275-310 (în vol. I) și p. 266-271 (în vol. II); Idem, *Istoria medievală a Banatului reflectată în opera lui Ioachim Miloia*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2012.

Banatul medieval reflectat în opera lui Ioachim Miloia. Proaspăt director al Muzeului Bănățean din Timișoara – cu începere din 28 ianuarie 1928 –, încă din primul său an de activitate, Ioachim Miloia pregătește și publică primul număr din periodicul „Analele Banatului”, dorind ca această publicație să

ofere spațiu tipografic și pentru rezultatele cercetărilor privind trecutul istoric și cultural al provinciei sale. În *Cuvântul înainte* al revistei, el afirmă că menirea acesteia este de „a face cunoscute colecțiile noastre (muzeale – n.n. T.C.) în Țară, pentru a înregistra tot ceea ce mai de seamă se realizează în vederea reconstruirii profilului istoric-artistic al Banatului”, că „pentru a deștepta în publicul mare interes și dragoste pentru trecutul nostru, reluăm publicarea unui buletin al Muzeului Bănățean, sub numele «Analele Banatului»”¹.

Bogatele sale cunoștințe în istoria artelor plastice, specializarea lui în pictura murală și restaurarea operelor de artă, dobândite în Italia, în perioada 1920-1927, au fost puse în aplicare în același an, făcând cercetări și restaurări la biserica ortodoxă română (monument istoric) din Lipova. În primul număr al „Analelor Banatului” a publicat studiul *Biserica română din Lipova (Banat)*, inaugurând, astfel, în Timișoara, prezentarea profesionistă a monumentelor ecleziastice, dintr-o largă perspectivă artistică și o temeinică documentare istorică.

Ne vom apleca asupra comentariilor istorice din acest studiu, care invederează o bună cunoaștere a trecutului medieval bănățean în general și a celui privind Lipova, în special. Această localitate – scrie Miloia – „a jucat un rol considerabil în istoria Transilvaniei și a Ungariei, începând încă din secolul al XIII-lea. În această epocă cetatea Lipovei este atât de întărită încât poate rezista atacurilor întreprinse ale tătarilor. Situată într-un loc cât se poate de important atât din punct de vedere strategic – căci aci se pierd și ultimele unde ale munților ardeleni deschizând câmpia Banatului – cât și din punct de vedere al traficului de lemne și sare de pe Mureș, Lipova a fost întărită de toți voievozii și căpitanii care au stăpânit-o”². Fără să facă trimiterea bibliografică, el menționează că în documente istorice ungurești este consemnată existența, în Lipova a unei parohii greco-ortodoxe în secolul al XIV-lea.

Cetățile Lipovei și a Șoimușului, în secolul al XV-lea, au aparținut lui Iancu de Hunedoara, care s-a îngrijit în mod special de întărirea acestora, motivația găsind-o Miloia în faptul că astfel „acest mare condotier” probabil își lua măsuri de siguranță împotriva ungarilor de peste Mureș și a nobilimii din Ardeal. Miloia are cunoștință despre destul de numeroasa colonie sârbească din zona Lipovei, la începutul secolului al XVI-lea. Din octombrie 1551 până în anul 1616, localitatea a fost de multe ori sub presiunea unor confruntări militare, schimbându-și stăpânii în funcție de cuceritori: imperiali, otomani,

¹ În perioada 1873-1917, a apărut la Timișoara „Történelmi és Régészeti Ertesítő”, adică Buletinul Societății de Istorie și Arheologie din Banat (devenită Societatea Muzeală de Istorie și Arheologie din acest ținut) întemeietoarea și proprietara muzeului, până în anul 1920. În anul 1923 au fost tipărite cinci numere din „Gemina”, buletin al muzeului „municipalizat”, intrat, așadar, în patrimoniul cultural al statului român.

² Ioachim Miloia, *Biserica română din Lipova (Banat)*, în „Analele Banatului”, nr. 1, Timișoara, 1928, p. 26-27.

ardeleni. Un moment aparte în istoria localității este cel din anul 1600, când Baba Novac, căpitanul lui Mihai Viteazul, cu oastea sa a intrat în Lipova, „pohtindu-i” și el reazumul strategic. Din 1616 până în 21 iunie 1686, când generalul Caraffa a ocupat cetatea, Lipova a fost sub o neîntreruptă stăpânire turcească. Va scăpa definitiv de amenințarea otomană doar după ce armata imperială a cucerit Timișoara, în anul 1716.

Revenind la biserică, se remarcă urme ale unei vechi picturi și elemente arhitectonice primare, ceea ce îl determină pe autor să susțină că ridicarea lăcașului de cult ar fi putut avea loc în perioada 1595-1616, „când așezarea se bucura de o pace relativă și în care cade și ocuparea ei de către Mihai Vodă, iar căpitan al ei este mai mult timp Ioan de Seliște și când știm că în această epocă în Lipova avem și Episcopie – deci parohia ortodoxă era în floare”³. O seamă de elemente arhitectonice vechi arată că anumite particularități ale construcției dovedesc că aceasta deservea și o mănăstire, căci în jurul bisericii erau chilii pentru călugări. Ulterior, cercetările au învederat că, pe timpul regelui Sigismund de Luxemburg, în 1387, la Lipova exista o episcopie ortodoxă. Biserica ortodoxă de atunci era pe locul celei actuale. În anul 1426, Sigismund a dăruit cetatea Lipovei lui Șisman, fiul țarului Bulgariei, acesta fiind de religie bizantin-ortodoxă. Sub stăpânirea acestuia s-a construit o mare biserică ortodoxă, care, în timp, a suferit modificări esențiale – a fost transformată și în moschee – ajungând la forma pe care a avut-o în anul 1928, când Miloia a făcut cercetări asupra ei și a început lucrările de restaurare, care vor fi definitivare de altcineva, în anul 1930⁴.

Regretatul istoric timișorean dr. Nicolae Săcară – distins specialist în domeniul monument-telor ecleziastice și în cel al fortificațiilor medievale bănățene⁵ –, referindu-se la studiul lui Ioachim Miloia și la restaurarea de către el a bisericii din Lipova, arăta că acesta „are meritul de a fi scos de sub mortar, de a fi restaurat și de a fi pus în valoare cele două straturi succesive de frescă, primul datând din secolele XIV-XV și din care s-au păstrat portretele sfinților Teodosie și Pahomie pe peretele naosului spre pronaos. Acești doi sfinți cenobitici, mergând pe linia picturii monahale athonite de factură isihastă, justifică supoziția lansată încă atunci de Miloia asupra rolului de mănăstire ce l-a jucat biserica din Lipova pentru românii din defileul Mureșului în epoca medie-vală”⁶.

³ *Ibidem*, p. 37.

⁴ Victor Bleahu, *Monografia orașului Lipova*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Marineasa, Timișoara, 2006, p.276.

⁵ Autor al lucrărilor *Bisericile de lemn ale Banatului*, Editura Excelsior, Timișoara, 2001; *Bisericile de lemn dispărute din Banat*, Editura Excelsior, Timișoara, 2004; *Dincolo de ziduri*, vol. I, Editura Aura, Timișoara, 2002.

⁶ Nicolae Săcară, *Ioachim Miloia cercetător și protector al monumentelor istorice*, în volumul *Un erudit cărturar Ioachim Miloia* de Mircea Miloia, Aurel Turcuș, Gheorghe Mudura, Nicolae Săcară, Editura Mirton, Timișoara, 1997, p. 100.

În toamna anului 1930, Ioachim Miloia împreună cu Constantin Daicoviciu au efectuat cercetări în județele Severin și Caraș, având în vedere existența așezărilor preistorice, romane și medievale de acolo. Un raport despre acele investigații l-au publicat în același an, într-un număr din „Analele Banatului”⁷. La începutul lunii octombrie cei doi tineri cercetători au făcut săpături într-o ridicătură de pământ de la Căvăran, unde se credea că este o așezare romană. În această primă „repriză” de patru zile, consacrată săpăturilor arheologice, ei și-au dat seama că nu este vorba de o „stațiune romană” și că, pentru lămurirea situației, era nevoie de continuarea săpăturilor. Acestea au fost efectuate, în continuare, numai de Ioachim Miloia, la sfârșitul lunii octombrie. Daicoviciu i-a trimis o scrisoare colaboratorului său din Timișoara, în care arată: „Am primit scrisoarea ta cu fotografiile. Sunt încântat de rezultatele avute la Căvăran și îmi pare bine că e «biserică», cum se întrevăzuse în ultimele zile ale săpăturii comune. Că e «bizantină» cu cupolă sau nu, e altă chestiune. Nu prea cred să fie. Vei vedea tu. Aș fi foarte mulțumit dacă tot Căvăranul acesta l-ai publica tu singur (doar că vei pomeni și de colaborarea mea la primele lucrări). E un domeniu al tău și ești cel mai indicat decât toți alții să-l studiezi”⁸.

Într-adevăr, Miloia a publicat singur rezultatele cercetărilor de la Căvăran, în „Analele Banatului”, pe lunile octombrie-decembrie ale anului 1930. Potrivit dorinței prietenului său de la Cluj, în preambulul studiului *Biserica medievală de la Căvăran*, el menționează: „La începutul lucrărilor a luat parte și d-l C. Daicovici, deoarece, cum am amintit, se credea aici o mică stațiune romană. La a treia zi de lucrări (de la începutul lunii octombrie – n.n. T.C.), caracterul roman al fortificației începuse să fie tras la îndoială, ca a patra zi să se nască o ipoteză nouă, care, în decursul săpăturilor succesive, s-a dovedit a fi cea adevărată. Astfel fiind, dl. C. Daicovici la a doua repriză n-a mai luat parte la lucrări, ieșind acestea din domeniul preocupărilor sale de arheolog clasic”⁹. Miloia a descoperit urmele unei biserici, care – credea el – a fost ridicată în secolul al XIII-lea. El subliniază că stilul gotic al construcției relevă prezența la Căvăran a unei comunități catolice. „Se poate formula ipoteza – este de părere cercetătorul – că, odată părăsită de ordurile catolice, această biserică a trecut în posesiunea băștinașilor”¹⁰. Foarte important, din punct de vedere științific, este comentariul lui Miloia privind posibila transformare a clădirii de către localnici, românii ortodocși: „Dar proporțiile impozante și structura masivă a bastioanelor ne pot deschide și a doua ipoteză și anume transformarea

⁷ C. Daicoviciu, I. Miloia, *Cercetări arheologice în Banatul de Sud*, în „Analele Banatului”, nr. 4, fasc. 7, Timișoara, octombrie-decembrie 1930, p. 10-25.

⁸ Ioachim Miloia, *Correspondență*, ediție îngrijită, prefață, note și comentarii de Aurel Turcuș, Editura Eurostampa, Timișoara, 2005, p. 127.

⁹ Ioachim Miloia, *Biserica medievală de la Căvăran*, în „Analele Banatului”, nr. 4, octombrie-decembrie 1930, p. 26.

¹⁰ *Ibidem*, p. 51

ulterioară a tipului longitudinal în tip central prin ridicarea unei bolte centrale pe acești patru piloni masivi. Dacă am admite această schimbare, data ar trebui s-o căutăm într-o epocă în care – afirmându-se tot mai mult elementul ortodox prin organismele bisericești întipărite și alimentate de voievozii români, bulgari și, mai târziu, sârbi – această biserică de origine catolică a fost transformată în una ortodoxă (...). Deci, dacă s-ar admite această ipoteză, atunci transformarea bisericii s-a putut face până cel mult în sec. XV, cu atât mai vârtos că, după această epocă, orașul Căvăran începe să decadă, mutându-se o bună parte din cetățenii de aici la Sebeș” (actualul Caransebeș – n.n. T.C.).

Studiul lui Miloia este complex și întins, cuprinzând în cele 25 de pagini o introducere în care sunt prezentate scrierile ce consemnează movila de la Căvărani (considerată o relicvă a unei cetăți), apoi un succint jurnal de săpături, în care este înlăturată supoziția respectivă, fiind descoperite elemente ale unei biserici. Urmează prezentarea secțiunilor săpăturii și a materialului arheologic găsit, ipotezele privind structura dezvoltării verticale a monumentului și epocile zidirii acestuia. Stilul gotic al acesteia, dovedit prin contraforturi, demonstrează prezența aici a unei comunități catolice. Dar pentru că elementul catolic din vechiul județ Caraș „a fost foarte redus și menținut aici artificial, reprezentat doar prin colonii de călugări, durarea unui monument, de aceste impozante dimensiuni și calitate de construcție, n-a fost în nici un caz opera unei parohii catolice a cărei existență aci nu este amintită”¹¹. Se poate deduce – după Miloia – că edificarea acestei biserici, despre care nu există documente, a fost săvârșită în urma „solicitudinii depusă de regii Ungariei, potrivit ordinelor papale, de a combate elementul «schismatic» din Banat, prin toate mijloacele și în primul rând prin cele spirituale”¹²; dar se ajunsese la o situație în care „cunoscutele represalii în contra românilor din veacurile XIII-XIV n-au dus la rezultatul așteptat, iar ivirea unor orduri bine înzestrate materialicește, între băștinașii ortodocși, putea dacă nu să schimbe înfățișarea spirituală a Banatului, măcar să exercite un control asupra vieții «schismatice» și cu atât mai ușor să se poată executa ordinele regești”¹³. În secolele XIII-XIV – arată Ioachim Miloia – sunt cunoscut 13 așezări ale diferitelor «orduri catolice», cea mai mare parte a lor existând în zona de-a lungul Mureșului. În Banat pot fi localizate trei dintre acestea: Îttebö (pe teritoriul de azi al Serbiei), menționată în 1221, *Sasvár* (lângă Timișoara), în 1223 și *Sagio* (pe lângă Gătaia, județul Timiș), în 1320. Miloia îl citează pe doctorul în teologie și filosofie Koloman Iuhast, cu a sa temeinică lucrare *Die Stifte der Tschanader Diözese in Mittelalter*, la sfârșitul căreia este o hartă cu toate abațiile și parohiile aparținătoare, la acea epocă, a eparhiei Cenad. Cercetătorul timișorean este de părere că: „în acea epocă de colonizare religioasă a putut fi construită și biserica-cetate de la Căvăran, cu

¹¹ *Ibidem*, p. 48.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

toate că nici în decimele papale, nici în alte documente nu se face amintire despre vreo abație existând la punctul acesta”¹⁴. Miloia consideră că ordinul care a ridicat această biserică a putut fi cel al Ioaniților sau cel al Benedictinilor. Ioaniții, pe lângă un rol spiritual, au avut și conducerea politică a banatului de Severin, în perioada 1247-1258, fapt care accentuează importanța lor în zonă, din toate punctele de vedere. Au urmat apoi Dominicani, care au fost foarte activi în convertirea băștinașilor la catolicism. Papa Grigore al IX-lea (1227-1241), le-a dat acestora, în anul 1237, mai multe privilegii, între acestea fiind și acela de a putea ridica lăcașe de cult în părțile bănățene. Același papă i-a solicitat regelui Bela al IV-lea (1235-1270) să sprijine, cât poate de mult, acțiunile călugărilor angajați în opera de convertire a schismaticilor, îndemnându-l că, dacă e nevoie, să intervină și cu puterea armelor.

Un mai pronunțat succes în acțiunea de convertire religioasă l-a înregistrat Ordinul Franciscanilor (îndeosebi în anul 1365). Acestora, magnații unguri le-au zidit mai multe mănăstiri în Banat, între cele mai importante fiind așezămintele monahale de la Orșova și Caransebeș, care se alăturau celor din alte zone: Hațeg, Cseri și Ineu. Și în acest context ar fi putut să fie construită biserica din Căvăran. Neavând documente scrise referitoare la zidirea acestei biserici, Miloia se bazează doar pe analogii și ipoteze. „O analogie foarte prețioasă – susține el – ne prezintă în tot cazul abația de la Bulci”¹⁵ (județul Arad, pe Valea Mureșului), zidită în anul 1225, ale cărei ruine au fost demolate în anul 1871. Abația respectivă a fost construită la fel ca biserica din Căvăran, fiind folosit și material provenit dintr-o așezare romană (la biserica din Căvăran a fost folosit material de construcție de la Tibiscum). Dar în analogia respectivă, cel mai important fapt este acela că la amândouă bisericile „altarul este un pătrat regulat”¹⁶. Acest lucru îl ajută pe Miloia la datarea construirii edificiului de la Căvăran: „Totuși, bazându-ne pe caracterul stilistic al zidurilor dezgropate și îndeosebi pe identitatea formei altarului de aici și de la Bulci, credem a nu greși – scrie el – dacă punem zidirea acestei biserici în sec. XIII”¹⁷. Ipoteza lui Ioachim Miloia este susținută nu numai de analogiile stilistice ale celor două monumente eclesiastice și de prezența în Banat a ordinelor călugărilor ioaniți, benedictini, dominicani, franciscani (cu misiunea lor catolică) ci și de faptul că în secolul XIII, Căvăranul a fost un foarte important centru politic – capitală de district, ignorată de istorici datorică confuziei pe care o făcuse Pesty Frigyes în lucrările lui, locali-zând-o greșit lângă Sebeșul bănățean, la 500-1000 de metri de acesta.

Întrucât epoca de înflorire a Căvăranului a fost în secolele XIII-XIV, numai în această perioadă a putut fi zidită biserica de aici – concluzionează Miloia.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 49.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

Dar urme palpabile din acea epocă, inclusiv ruine ale bisericii, nu au rămas. Pe locul „Seliștea” și în vatra localității Căvăran, potrivit unor mărturii consemnate de Pesty Frigyes (în lucrarea *Krassó vármegye története*, vol. II, Budapesta, 1884, p. I), în secolul al XIX-lea, prin curțile și grădinile oamenilor, se găseau galerii-pivnițe și relicve de suprafețe pietruite. În jurul acestei biserici –presupune Miloia – s-au înșirat și clădirile călugărilor, „încât pare că avem de-a face cu o abație în toată puterea cuvântului”¹⁸. Până la noi probe arheologice sau istoriografice, care ar putea modifica datarea edificării acestei biserici, Miloia a situat-o în secolul al XIII-lea, de când ar proveni și construcția sprijinită de patru contraforturi descoperite de el. Din starea materialului arheologic, el deduce că, din anumite motive rămase necunoscute, biserica a fost „slăbită sau chiar stricăță”, astfel trebuind să fie reparată. În asemenea împrejurare au fost adăugate două contraforturi mai tari în locurile de unde pornește construcția altarului și, tot atunci, s-au ridicat și cele patru bastioane, câte două pe fiecare latură a edificiului. Miloia precizează că „s-ar putea pune ipoteza stricării bisericii, poate a arderii ei, în decursul incursiunilor tătare – și refacerea ei, după ce a trecut pericolul. În felul acesta contraforturile ulterioare și bastioanele ar data și acestea din sec. al XIII-lea sau, cel mult, de la începutul secolului XIV”¹⁹. Destul de îndrăzneță este și o altă presupunere a lui Miloia, anume că „proporțiile impozante și structura masivă a bastioanelor ne pot deschide și o a doua ipoteză: transformarea ulterioară a tipului longitudinal în tip central prin ridicarea unei bolte centrale pe acești patru piloni masivi. Dacă am admite această schimbare, data ar trebui s-o căutăm într-o epocă în care poate – afirmându-se tot mai mult elementul ortodox prin organisme bisericești întărite și alimentate și de voievozii români, bulgari și, mai târziu, sârbi – această biserică de origine catolică a fost transformată în una ortodoxă. Cu atât mai mult că ordurile catolice, de care am pomenit, dispar repede – se mai țin franciscanii în sec. XIV-XV în câteva localități mai de seamă ca, apoi, la primii ani ai Reformei, să domine aproape exclusiv elementul românesc ortodox. Deci, dacă s-ar admite această ipoteză, atunci transformarea bisericii s-a putut face până cel mult sec. al XV-lea, cu atât mai vârtos că, după această dată, orașul Căvăran începe să decadă, mutându-se o bună parte din cetățenii de aci la Sebeș”²⁰. Miloia consideră că biserica în discuție a avut de suferit, cel mult din cauza unui „bombardament” (cu ghiulele de tun), fapt întâmplat „foarte probabil” la începutul secolului al XV-lea. Că a fost dărâmată, prin bombardament, se constată din stratul de moloz, care, fiind curat și fără depuneri lente de humă, „dovedește că stricăciunea a fost de scurtă durată, provocată, deci, prin factori externi”²¹. În sprijinul ipotezei că biserica a fost

¹⁸ *Ibidem*, p. 50.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

dărâmată prin bombardament vine și găsierea unor ghiulele între dărâmături de către câțiva locuitori din Căvăran. Dar însuși Miloia, în timpul cercetării sale arheologice de aici, a descoperit o ghiulea, la colțul de nord-vest în exterior, lângă zidul bisericii.

Pe la sfârșitul secolului al XVII-lea, localitatea Căvăran era aproape pustie, așa cum reiese din notele de călătorie ale lui Sándor Pál, citat de Miloia. Numitul călător, la întoarcerea din Con-stantinopol, în anul 1687, s-a oprit în Sebeș (Caransebeșul de azi), apoi, după ce a vizitat această cetate a doua zi a plecat dis-de-dimineată și a ajuns pe la amiază – notează Sándor Pál – la un sat pustiu, „Kauran” (localitate identificată de Miloia, ca fiind Căvăranul). Acest sat, consemna călătorul, „nu mai are nici o clădire decât numai un zid de piatră dărâmat”²². Miloia este de părere că acel „zid de piatră dărâmat” este ceea ce a mai rămas din biserica de aici, în secolul al XVII-lea. Cu excepția datării – considerându-se că este mai târzie cu cel puțin un secol și jumătate –, o bună parte din opiniile lui Miloia despre biserica medievală de la Căvăran au rămas valabile până în zilele noastre. În urmă cu aproape un deceniu, cercetătorul reșițean dr. Dumitru Țeicu, prezentând într-una din lucrările²³ sale Caranul medieval (fost Căvăran), se bazează pe rezultatele investigațiilor lui Miloia, menționând: „Cercetarea arheologică (a lui Ioachim Miloia – n.n. T.C.) a evidențiat la Căvăran-Cetate fundațiile unei biserici sală de la sfârșitul secolului XIV - începutul secolului XV. Construcția bisericii se leagă fără îndoială de existența unei comunități de «oaspeți-regali»”²⁴. Sau, mai dezvoltat, într-un alt capitol al aceleiași lucrări a lui Dumitru Țeicu (*Banatul Montan în Evul Mediu*): „Biserica medievală de la Căvăran, actualul Constantin Daicoviciu, cunoscută datorită săpăturilor întreprinse de I. Miloia în anul 1930, se înscrie în seria bisericilor-sală cu altar pătrat. Construcția are o navă mult alungită și îngustă. Spațiul acesteia a fost fragmentat de prezența a doi stâlpi pătrați din zidărie în partea vestică, care au susținut, fără îndoială, un turn-clopotniță. Doi contraforți, în unghi de 45°, se aflau dispuși pe latura vestică a navei. Zidurile de nord și est ale altarului erau susținute de alte două contraforturi. Într-o etapă ulterioară, se pare că au fost ridicat aceste elemente de susținere și pe celelalte laturi ale navei (Fig. 65.B)”²⁵. Autorul cercetării a atribuit biserica de la Căvăran acțiunii constructive a unor ordine călugărești apusene ce au activat în această zonă în cursul veacului al XIII-lea. V. Vătășianu opina însă că monumentul de la Căvăran pare mai degrabă o adaptare a vechiului tip de biserică-sală stilului gotic din prima jumătate a secolului al XV-lea (se face trimitere la

²² *Ibidem*, p. 51; Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. II, Budapesta, 1884, p. 254.

²³ Dumitru Țeicu, *Registrul așezărilor medievale*, în lucrarea *Banatul Montan în Evul Mediu*, Editura Banatica, Timișoara, 1998, p. 308-309.

²⁴ *Ibidem*, p. 308.

²⁵ Este reprodus planul bisericii sală din studiul lui Ioachim Miloia, *Biserica medievală de la Căvăran*, din „Analele Banatului”, nr. 4, Timișoara, octombrie-decembrie 1930, p.32.

Istoria artei feudale în Țările Române, București, 1959, p. 258 – n.n. T.C.). Biserica de la Căvăran a fost construită în incinta unui târg și centrul districtului românesc omonim. Ea a avut deci rostul unei biserici parohiale²⁶. Târgul medieval Caran a fost identificat pe drept temeii, în intravilanul actualului sat Căvăran și în jurul său pe valea Timișului s-a construit un mic district românesc²⁷ (se face trimitere la studiul lui Ioachim Miloia, *Căvăranul din Evul Mediu. (O rectificarea istorică)*, în „Analele Banatului”, nr. 1, 1931, p.33).

Documentarea lui Ioachim Miloia privind trecutul Căvăranului – pentru a data perioada în care a fost zidită biserica medievală de aici, precum și cauzele care au determinat transformările arhitectonice ale monumentului ecleziastic și apoi ruinarea acestuia – a fost atât de temeinică, încât foarte bogatul material adunat cu migală a făcut obiectul unui studiu separat, intitulat *Căvăranul în Evul Mediu (O rectificarea istorică)*, pe care l-a publicat, așa cum am precizat mai sus, în „Analele Banatului”, nr. 1, din anul 1931. Prezența la Căvăran a unei construcții atât de impozante precum biserica medievală pomenită, informațiile documentare despre localitate și întreaga zonă, adunate din scrierile istorice ale multor autori, mărturiile localnicilor despre vechi rămășițe considerabile de material de construcție – plăci și blocuri de marmură, cărămidă, pietruiri ale unor suprafețe de drum sau (credeau ei) de loc al pieții – i-au dat lui Miloia convingerea că această așezare a avut un rol însemnat în timpurile mai îndepărtate. Documentarea livrescă a lui Miloia a început prin parcurgerea „celui mai important izvor pentru trecutul județelor Severin și Caraș”²⁸ – anume *Krassó vármegye története* a lui Pesty Frigyes, colecție de date și documente referitoare la toate „localitățile”²⁹ din ținuturile respective. În volumul I, la paginile 253-254, este prezentată localitatea *Kavarán*. Cercetătorul timișorean constată că „știrile pe care le dă acest serios și bineinformaț istoric, asupra acestei localități, sunt surprinzător de puține, iar existența acestui sat este amintită abia cu începere de la 1687. Peste tot lipsește o istorie propriu-zisă a localității, reducându-se toate știrile la amintirea diferiților proprietari care s-au perindat aci în timpuri mai noi. Această lipsă este bătătoare la ochi – precizează Miloia – la un Pesty Frigyes care știe să scrie, în această lucrare, 3-4 pagini despre cea mai neînsemnată localitate, condensând date istorice din sec.XIII-XIV în sus. Cu atât mai semnificativă este această tăcere – subliniază el – atunci când e vorba de o localitate expusă topograficește și strategicește atât de minunat, și care nu era cu putință să nu fi jucat în Evul Mediu un rol

²⁶ Am văzut că Miloia susținea că „un monument, de aceste impozante dimensiuni și calitate de construcție, n-a fost în nici un caz opera unei parohii catolice a cărei existență aci nu este amintită”.

²⁷ Dumitru Țeicu, *Biserici și mănăstiri bănațene*, în *Banatul Montan în Evul Mediu*, p. 180-181.

²⁸ Ioachim Miloia, *Căvăranul în Evul Mediu (O rectificarea istorică)* în „Analele Banatului”, nr.1, 1931, p. 33.

²⁹ *Ibidem*.

măcar de importanța celorlalte sate din aceste ținuturi³⁰. Într-o asemenea situație Miloia s-a gândit că „sau o ciudată întâmplare a pricinuit lipsa documentelor, sau că aceste documente există, dar s-a făcut o greșeală, atribuindu-se poate unei alte localități, căreia nu-i aparțin³¹. Miloia a constatat că Pesty Frigyes „a comis o confuzie³², transferând datele istorice ale Căvăranului (Kavarán-ului), asupra orașului Caran (Karan) pe care l-a localizat greșit, pe vatra unei părți a actualului Caransebeș. „După Pesty –spune Miloia – orașul Sebeș vechi se găsea pe platoul care azi este situată partea Caransebeșului zisă *Potoc*, iar orașul *Caran* (Karan), lângă Timiș, unde astăzi este partea de oraș zisă Șoabe, între ele deci să fi fost, prin sec. XIII-XIV, o distanță de 800-1000 metri³³. În amplul său studiu (22 de pagini de revistă), Ioachim Miloia lămurește problemele legate de numele localității Căvăran, de punctul de vedere al lui Pesty Frigyes, privind informațiile adunate de acesta referitoare la localitățile Karan și Kavarán „și felul său de a reconstrui trecutul acestora³⁴. Prezintă apoi pe larg mărturiile istorice despre Caran și despre Caransebeș și încheie cu capitolul intitulat *Rolul istoric al localității Căvăran*. Localitatea Caran n-a existat la o distanță de mai puțin de un kilometru de Caransebeș – zice Miloia – deoarece „atât unul cât și celalt sunt *orașe*, numite alternativ «*oppidum*» sau «*civitas*», atât unul cât și celalt, în sec. al XIV-lea, sunt *capitale de district*³⁵. De aceea este anormal „să ne închipuim deci două orașe și mai cu seamă *două capitale de district* la o depărtare de 1 km, cel mult, una de alta!³⁶. Prin urmare, Miloia s-a străduit să demonstreze că orașul *Caran*, centru de district, n-a fost pe locul Caransebeșului de astăzi, pe malul Timișului, ci pe locul *Căvăranului*, rămas pe vatra lui până în vremea noastră.

Etimologia numelui localității Căvăran este explicată de Miloia astfel: de la forma *Karan* (pronunțată de români *Căran*) s-a trecut, prin variantele lexicale *Kaaran* și *Kauran* (*Căuran* în pronunția românilor) la forma actuală de *Căvăran* (Kavarán, în limba maghiară). Aceste forme – precizează Miloia –, reprezentând tot atâtea etape ale evoluției numelui localității, nu înseamnă și apariția lor strict diacronică, ci folosirea uneori concomitentă, cu utilizări alternative în documente. Cea mai mult cunoscută este forma *Caran*, care a servit și la constituirea denumirii de *Caransebeș*. Contopirea celor două orașe, Caranul și Sebeșul, nu s-a făcut spațial sau geografic, ci demografic – lămurește Miloia – acest interesant fenomen arătând că, în timp, prima localitate „și-a vărsat populația” în cea de a doua. Căvăranul se găsește la nord de Caransebeș, fiind

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, p. 37.

³⁵ *Ibidem*, p. 34.

³⁶ *Ibidem*.

la o distanță de 14 km de acesta. Localitățile din jurul Căvăranului – dintre care unele au făcut parte din districtul Caran – sunt: la sud-vest, *Mătnicul Mare* de astăzi, la o distanță de 4 km; la sud-est, *Peșterea* (la distanță de 5 km); tot la sud-est, *Maciova* (la 5 km); la nord, *Tincova* (la 3 km) și *Jdioara* (la 9km); la nord-vest, *Sacul* (la 3 km în linie dreaptă); la sud *Prisaca* (la 6 km) și *Zăgujeni* (la distanța de 8 km). Miloia – pentru o bună lămurire a poziției geografice a localităților din zonă – înfățișează „situația topografică a Căvăranului și a Caransebeșului”, redând o hartă a zonei și prezentând câteva informații utile, care îl ajută pe cercetător să localizeze mai bine așezările și anumite părți de hotar ale acestora, la care se fac referiri în documentele privind districtele Caran și Caransebeș.

În volumul II din lucrarea *A szörenyi bányáság és Szörenyi vármegye története* – precizează Ioachim Miloia – istoricul Pesty prezintă așezarea Caran pe șapte pagini și jumătate, „urmând să mai vorbească de această localitate și în legătură cu istoria orașului Caransebeș”³⁷. De la început Miloia sesizează greșeala lui Pesty Frigyes în privința localizării Caranului, susținând că acesta era așezat pe malul Timișului, la locul unde se varsă în acesta pâraul Sebeș. Pe celălalt mal al râului era Sebeșul, care a purtat alternativ și numele Caransebeș. Subliniază că aceste localități au avut administrație separată. Continuând să greșească, istoricul maghiar menționează că hotarele Mătnicului – pomenit documentar sub forma *Mutnok* – se atingeau cu cele ale Caranului, localizat lângă Sebeș. De aici ar reieși că suprafața aceluia Caran ar fi fost extrem de mare pentru acele vremuri ale Evului Mediu, dacă ținem seama că de Mătnic îl despart vreo 14 km. „Am mai înțelege acest lucru – scrie Miloia – dacă ar fi vorba de districtul Caran, dar tratându-se despre un «oraș» nu putem admite acest teritoriu enorm. Aceasta cu atât mai vârtos că între *Caran* (cel al lui Pesty) și *Mătnic* se găsesc localitățile *Jupa*, *Zăgujeni*, *Valea Boului*, *Prisaca*, toate existente pe vremea aceea”³⁸. În continuare, Miloia prezintă informații referitoare la Caran, existente în lucrările de istorie ale lui Pesty. Astfel, aflăm că între Bogdan, fiul lui Ștefan, Radul, fiul lui Voinic din Mătnic și între cetățenii din *Caran* (*cives et hospites*) s-a iscat în anul 1376 o ceartă pe seama hotarelor celor două localități. Fiind sesizat regele Ludovic cel Mare, acesta i-a dat dispoziție banului de Severin, Ioan Treutul să meargă la fața locului și să stabilească delimitarea teritorială. Mătniceni își revendicau o fâșie de pământ cu ajutorul căreia doreau ca, printr-un canal, să aducă apă din râul Timiș în pâraul Mătnic (*Mutnokpataka*), apă necesară pentru morile lor de apă. Cu toată intervenția regelui, disensiunea dintre cele două localități a continuat, încât, în anul 1391, Nicolae Perenyi, banul de Severin, a trebuit să convoace adunarea cnezilor și a nobililor districtelor *Sebes*, *Lugoj*, *Karan* și

³⁷ *Ibidem*, p. 38.

³⁸ *Ibidem*, p. 39.

Komiath, pentru ca în fața acestora să se rezolve litigiile între Caran și Mâtnic. Nici după luarea acestei măsuri nu s-a stins cearta între cele două localități, întrucât în anul 1419, Losonczy, castelanul cetăților Orșova, Mehadia, Sebeș și Jdioara, a convocat la Caran pe nobilii și cnezii aceluiași patru districte, adunarea lor având de rezolvat stabilirea înțelegerii între locuitorii din Mâtnic și cei din Caran. De data aceasta, consemnarea districtelor este în ordinea următoare: Sebeș, Lugoș, Comiat și Caran. Dacă districtul Caran ar fi fost în nemijlocita vecinătate cu Sebeșul – atrage atenția Miloia – atunci, prin logica lucrurilor, Caranul ar fi trebuit să fie pus lângă Sebeș, existând o înșirare a localităților potrivit unei „apropieri geografice între ele, intrată în asociația de gândire a contemporanilor”³⁹. Mai departe, se arată că într-o diplomă din 1422 este menționat satul Vozeșdia (sau Libanmezeje) din districtul Caran (Kaarán). Dar, în documentele din Evul Mediu, satul Vozeșdia este amintit când în districtul Caran, când în districtul Comiat, cu care este „într-o situație de hotărnicie”⁴⁰. Astfel, acel Caran din 1422, pomenit ca district – susține Miloia – „nu poate să fie la Caransebeș”⁴¹. În anul 1503, Nicolae din Măciș i-a pârât pe Ladislau și Ioan din Caran pentru că porcii lor i-au făcut stricăciuni în holdele sale. Miloia precizează că localitatea Măciș (dispărută acum) era la o distanță de 11-12 km de Caransebeș. Prin urmare nu se poate crede că porcii lui Ladislau și Ioan ar fi ajuns – la o asemenea distanță – în hotarul Măcișului, dacă cele două așezări (Caran și Caransebeș) ar fi fost identice. Cearta între Mâtnic și Caran a reizbucnit în ultima parte a secolului al XVI-lea. Mâtniceni i-au pârât în 1584 pe locuitorii din Caran că au intrat în hotarul lor, stricându-le stavilele morilor și luându-le din recoltă. Până la urmă cele două părți s-au împăcat, înțelegerea prevăzând anumite modalități de uzufruct al teritoriilor în litigiu și o serie de reglementări privind folosirea livezilor, a pădurilor și a viilor care se găseau între cele două așezări. Miloia folosește și acest document pentru a-și argumenta concluzia sa privind localizarea propusă: „Deci avem de-a face iarăși cu cearta dintre două localități vecine: *Mâtnicul* și *Caranul* (Căvâran) și în nici un caz *Mâtnicul* și un Caran la *Caransebeș*, cum susține Pesty, cu atât mai vârtos că nici aci, precum nici în celelalte certuri nu intervine nici unul din satele ce se găsesc între Mâtnic și Caransebeș, lucru foarte natural, dacă ar fi adevărat ceea ce susține istoricul nostru”⁴². În același an 1584 este consemnată o ceartă între *Morenț* (Mâtnicul de Sus) și Caran. Elisabeta, văduva lui Francisc din Mâtnicul de Sus, reclamă că nu este lăsată să folosească pentru moara sa apa de pe canalul din hotarul Caranului. Vedem că și după mai bine de un secol apare, ca motiv al discordiei, același canal cu apă necesară pentru morile mătnicenilor. Și acest document este util pentru justa localizare a

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 40.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

Caranului pe vatra Căvăranului de azi. Altmiteri – spune Miloia – „ar fi trebuit să fie amintit *Căvăranul* sau *Prisaca* de pe teritoriul cărora trebuia să fie luată apa morilor”⁴³. În anul 1585, Baltazar din Mătnic a fost introdus în posesiunea satelor *Szak* (Sacul), *Zgrbest* (Zgribești), *Almafa* (Mărul), împrejurare în care a fost invitat să ia parte, ca *vecin* și Ion Pleșcu din *oppidum* Caran. Faptul că Ion Pleșcu din Caran a fost invitat ca *vecin* este o dovadă concludentă că este vorba de Căvăran – localitate situată doar la trei km de Sacul și apropiată și de celelalte localități amintite. Dacă ar fi fost vorba de un Caranul presupus de Pesty (aproape îngemănat cu Caransebeșul), Ion Pleșcu nu ar mai fi avut calitatea de vecin, căci, în cazul acesta, între Caranul de pe locul Caransebeșului și posesiunile menționate mai sus „s-ar fi înșirat satele *Căvăran*, *Prisaca*, *Jăgujeni*, *Jupa*”⁴⁴.

Principele Sigismund Bathory a donat, în anul 1596, lui Ștefan Iosika târgul (*oppidum*) *Caran* și satul *Olahág* (Oloșagul de azi). În document, Caranul este menționat ca aparținând districtului *Caransebeș*, iar Oloșagul ca făcând parte din districtul *Lugojului*. „Aceste două locali-tăți – scrie Miloia – sunt una lângă alta, dacă admitem că orașul *Caran* a fost la *Căvăranul* de astăzi, și astfel se poate înțelege mai bine natura donațiunii de terenuri, care avea mai mare preț dacă era cât se poate la un loc”⁴⁵. Jdioara a fost zălogită, în anul 1609, lui Keresztesy Pavel, la acest act luând parte în calitate de vecini și nobilii orașului Karany (formă maghiarizată a lui Caran). Caranul (Căvăran) este vecin cu Jdioara, fiind la o distanță de 9 km față de această locali-tate, pe când, până la Caransebeș este o distanță de trei ori mai mare (29 km).

Miloia atrage atenția că niciodată „nu s-a întâmplat ca, în același document, să fie mențio-nate și *Caranul* și *Căvăranul* ca două localități distincte, cum crede Pesty. Aceasta pentru simplul motiv că *n-au existat două ci numai unul*, (subl. lui Ioachim Miloia), purtând alternativ acest nume”⁴⁶. Pe de altă parte, sunt documente în care apar atât Caransebeșul cât și Caranul. De pildă, într-un document din anul 1624, în care este menționată introducerea în posesiune a lui Francisc Groza, căruia i se dau satele *Szak* (Sacul) și *Morencs* (Mătnicul de Sus). La acest act au participat, între alții, Mihai Fodor din Caransebeș și Ion Frenk din Caran. Dacă numirea Caransebeș ar fi fost atribuită pentru cele două orașe împreunate, (Caran și Sebeș) de pe teritoriul de atăzi al Caransebeșului, nu ar fi fost menționat Caranul ca localitate separată. De aici reiese că trebuie să „considerăm cuvântul *Caran* din compoziția «Caransebeș» într-adevăr ca un calificativ ce abia târziu poate să fi devenit și o realitate istorică, prin mutarea localităților *Căvăranului* la *Sebeș*”⁴⁷.

⁴³ *Ibidem*, p. 41.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 42.

În urma acestor mărturii, se poate spune că Ioachim Miloia ne oferă un model de argumentație istorică și de erudiție privind localizarea Caranului pe vatra actualului Căvăran, precum și privind faptul că, geografic, cele două așezări, Caranul și Sebeșul, nu s-au putut contopi spre a forma localitatea Caransebeș. Mai puțin convingătoare este însă afirmația că denumirea de Caransebeș s-ar fi format în urma mutării locuitorilor Căvăranului la Sebeș. Un asemenea fenomen de transformare geografico-toponimică ar fi unic în limba română, neputând să fie susținut științific prin emigrarea unei comunități și absorția acesteia de către populația dintr-o anumită localitate. Cu atât mai inexplicabilă ne pare geneza (și etimologia) denumirii Caransebeș, cu cât, după cum menționează Miloia, numele acesta apare deja în secolul al XIII-lea, în documentele publicate de Pesty. Să fi existat, totuși, formându-se prin roire, o localitate cu numele Caran, cam pe locul indicat de Pesty, pe malul Timișului la o foarte mică distanță de Sebeș? Aceasta ar fi trebuit să fie, până la urmă, mai dezvoltată decât Sebeșul, căci numai astfel s-ar putea explica prioritatea lexicală în aglutinarea celor două denumiri: Caran și Sebeș. Dar, despre o asemenea localitate de aici, având același nume ca și Caranul (Căvăranul), centru de district, nu există nici o știre în niciun document din Evul Mediu. Și, de asemenea, ceea ce este deosebit de important, în toponimia Caransebeșului n-a rămas nici o urmă din denumirea Caran. În schimb, așa după cum arăta Miloia, și astăzi românii băștinași din Caransebeș „folosesc cu predilecție numirea de Sebeș”⁴⁸ pentru orașul lor. De aceea, credem că lămurirea etimologiei denumirii *Caransebeș*, rămâne un subiect deschis pentru istorici și lingviști.

Un citat din Pesty, care se referă la notele de călătorie ale lui Sándor Pál, sporește deruta în legătură cu lămurirea chestiunii de mai sus: „Mai găsim o explicație curioasă în notele de călătorie ale lui Sándor Pál. Acesta întorcându-se în 1687 din Constantinopol în 13-lea mai a sosit la Caransebeș; a cerut voie să intre în cetate, s-a plimbat de-a lungul unei străzi a acesteia, apoi, invitându-l bey-ul turcesc, a băut la acesta o ceașcă de cafea. Mănezi, plecând din Caransebeș, a trecut Timișul peste un pod de vână și pe la amiazi a sosit la localitate zisă Cauran, despre care se spune – așa scrie Sándor Pál – că locuitorii acesteia mai de mult au părăsit-o și s-au dus la Sebeș, de aceea acest din urmă se numește Cauran-Sebeș. Această fantezie se dărmă dacă știm că acest Cauran este Căvăranul de astăzi, pe drumul Lugojului”⁴⁹. Întrucât denumirea Caransebeș apare în documente în secolul al XIII-lea, ar fi trebuit ca înainte de această dată să fi avut loc „roirea” celor din „Cauran” (Căvăran) spre Sebeș. Dar un asemenea act nu se poate păstra câteva secole în memoria colectivă, astfel „ca să se vorbească după veacuri” despre cele întâmplate atunci. Mai degrabă, se poate presupune că denumirea de „Caransebeș” îi va fi sugerat călătorului

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 43. Citat din Pesty Frigyes, *A szörényi Bánság és Szörény vármegye története*, vol. III, Budapest, 1878.

Sándor Pál idea că în localitatea respectivă s-ar fi mutat locuitori ai „Cauranului”.

Ioachim Miloia a cules din lucrările lui Pesty tot ceea ce a crezut că este mai interesant referitor la trecutul Căvăranului (Caranului – centru de district). Mărturisește că a făcut „o opera-țiune întru nimic originală, s-ar putea spune o ediție revăzută a părților lucrării lui Pesty, referitoare la catul nostru. În chipul acesta însă vor fi adunate într-un mănunchi știrile mai importante ce în viitor vor servi de bază unei monografii a Căvăranului, aducând, în același timp și o modestă contribuție la luminarea topografică a «districtelor valahice»”.⁵⁰ Din aceste spicuiuri documentare reiese și *rolul istoric al localității Căvăran*, ceea ce l-a determinat pe Miloia să-și intituleze astfel ultima secvență a studiului său.

Consemnăm și noi – din materialul publicat de Miloia – o seamă de date referitoare la localitatea Caran și la districtul omonim, întrucât acesta se constituie într-un capitol grăitor al istoriografiei referitoare la Banatul medieval. Acest capitol exprimă strădania lui Miloia de a cuprinde și prelucra într-o viziune critică o parte din scrierile lui Frigyes Pesty, pentru a fi prezente în limba română unui public interesat. Astfel, se arată că, în anul 1371, regina Elisabeta și în anul 1375, regele Ludovic I au luat apărarea iobagilor din Căvăran față de care valahii Radow (Radu) și Neg (Neagoie) s-au purtat cu nedreptate, ocupându-le ogoarele și pădurile care erau situate dincoace de Mâtnicel (Mutnokpataka). Iobagii regelui susținuseră că acele pământuri le aveau din „vremuri de demult”. În urma plângerii locuitorilor din Căvăran, regina Elisabeta și apoi Ludovic cel Mare au ordonat unor „ofițeri valahi”, care se găseau cu serviciul la Căvăran, să nu-i mai lase pe Radu și pe Neagoie să mai folosească proprietățile care aparțineau orașului Căvăran (*oppidum Káran*)⁵¹. Alt exemplu: într-un document din 19 iunie 1376 este prezentat un proces, pomenit și mai sus, în care se confruntă Bogdan, fiul lui Ștefan și Radu, fiul lui Voinic și alți „nobili” din Mâtnic, pe de o parte, cu „cetățenii și oaspeții” din Căvăran, pe de altă parte, neînțele-gându-se în privința hotarului dintre cele două localități⁵². Pentru lămurirea cazului, regele Ludovic l-a desemnat pe Ioan Trentul, banul Banatului de Severin. Acesta s-a deplasat la fața locului, a cercetat hotarele celor două localități, iar la judecată⁵³ bucata de pământ care constituia obiectul disputei a fost câștigată de Bogdan și de Ștefan din Mâtnic, pentru că aceștia au avut de mai mult timp drepturi asupra aceluși teren, ceea ce nu era cazul cu cei din Căvăran (*necque populus de dicta Karan ad eandem particulam terrae unquam aliquod jus habuisset*). Se hotărăște ca locuitorii din Căvăran să le permită mătnicenilor să folosească o suprafață de teren pentru

⁵⁰ Ioachim Miloia, *op. cit.*, p. 44.

⁵¹ *Ibidem*, p. 50; Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. II, p. 290.

⁵² Ioachim Miloia, *op. cit.*, p. 46-47; Pesty Frigyes, *A szörényi Bánság és Szörény vármegye története*, vol. III, p. 6-8.

⁵³ La care au fost convocați cnezii și nobilii din districtele Sebeș, Lugoj, Caran și Comitat.

canalul prin care aduce apă din Timiș, pentru mori, iar de-a lungul canalului să dispună de o fâșie de pământ lată de 20 de *rifi* (cubitus), *pro via penes dictam foveam, ut clausulas Molendinorum suorum possent con-servare*. Concordia dintre Mâtnic și Căvăran, făcută în anul 1376, s-a frânt după un deceniu și jumătate. Astfel, banul de Severin, Nicolae Perenyi, i-a convocat la sine pe nobilii și cnezii distric-telor Sebeș, Lugoj, Caran și Comiat, ca împreună să hotărască în privința disensiunii între Mâtnic și Căvăran, iscată din pricina unei bucăți de pământ de la hotarele celor două localități, situată în locul unde râul Mâtnic se varsă în Timiș.

În vara anului 1392, regele Sigismund, cu oastea sa, în trecere spre Serbia, cu care era în război, a poposit în Căvăran, după cum învederează o scrisoare a lui, care este datată aici, în 11 iunie⁵⁴. Într-un act de donație a regelui Sigismund din iulie 1397 este menționată localitatea Pogăniș (Poganch), ca aparținând districtului Caran și fiind bun special al orașului (*...in districtu de Karan existentem, ad oppidum nostrum similiter Karan vocatum spectantem*)⁵⁵. Nemulțumirea celor din Căvăran pentru bucata de pământ intrată, în 1391, în posesia mâtnicenilor reizbucnește la scurtă vreme⁵⁶. De aceea, regele Sigismund se adresează la 26 aprilie 1419 castelanului Ștefan Losonczy, printr-o scrisoare în care îi ordonă să cerceteze cauza nemulțumirii orașului Căvăran, din partea căruia îi adusese o plângere judele Grigore în persoană (*...veniens nostram in presen-ciam maiestatis Gregorius iudex civitatis nostre Karan vocate*). I se dă dispoziție castelanului să cerceteze hotarele celor două localități și să facă demarcarea acestora prin semne de hotar (*signis metalibus*), la fața locului fiind și reprezentantul capitlului de Cenad. Castelanul Losonczy a convocat în orașul Caran, în data de 31 mai 1419, pe nobilii și cnezii din districtele Sebeș, Lugoj, Caran și Comiat (*... Nobilibus et kenezis Sebes, Lugas, Karan et Komyath districtuum*)⁵⁷ ca să judece cazul ajuns în atenția regelui. Căvăranul a fost reprezentat de judele Grigore, de jurați și cetățeni din localitate, iar Mâtnicul de nobilii Ștefan și Blasius, fiul acestuia, de Ladislau și Ioan, fiii lui Bogdan, de Nicolae, fiul lui Fărcaș, de alt Nicolae, fiul lui Radul, de Neagoe și Ladislau, fiii lui Oprișa și de Voia. La judecată, deși locuitorii Căvăranului au prezentat trei documente regești prin care se dovedea dreptul lor asupra pământului în cauză, totuși s-a dat dreptate mâtni-cenilor, care și ei au invocat anumite privilegii regești. Miloia subliniază că documentul despre acest proces este important, în „afară de descrierea amănunțită a litigiului, și pentru faptul că men-ționează precis privilegiile date Căvăranului de către regii Ungariei”⁵⁸. Locuitorii acestei localități au prezentat o scrisoare a reginei Elisabeta, dată

⁵⁴ Ioachim Miloia, *op. cit.*, p. 47.

⁵⁵ *Ibidem*; Pesty Frigyes, *A szörényi Bánság és Szöregy vármegye története*, vol. III, p. 15.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 19-20; Ioachim Miloia, *op. cit.*, p. 47.

⁵⁷ *Ibidem*; Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. II, p. 289.

⁵⁸ Ioachim Miloia, *op. cit.*, p. 48.

la Buda, în a treia zi de Paști a anului 1371, o altă scrisoare, a regelui Ludovic, de la Rusalii, dată la Hațeg în 1375 și o alta, a regelui Sigismund, dată la Oradea în 412.

Localitatea Vozeșdia este menționată într-un document din 31 martie 1422, ca făcând parte din districtul Caran⁵⁹ (după ce aceeași localitate fusese amintită în anul 1440 ca fiind *in districtu castris Sebesiensis*⁶⁰). Într-o scrisoare a regelui Sigismund adresată comitelui Pippo Spano (Filippo Scolari)⁶¹, în urma unei plângeri a locuitorilor din Căvăran, se arată că Laurențiu, fiul judeului Grigore, din această localitate și concetățeanul său, Toma, i-au pârât pe nobilii din Mâtnic și Măci-caș că folosesc pe nedrept niște păduri ale orașului Căvăran. Prin urmare, suveranul îi cere comite-lui Pippo Spano să apere drepturile Căvăranului care, în urma privilegiilor regale date în anul 1412, poate să se folosească de toate pădurile, exceptând pe cele numite Bothligete și Zaldobos ale Mât-nicului și Radpataka a Măcicașului.

În toamna anului 1447, Iancu de Hunedoara a trecut prin Căvăran, fapt dovedit de o scrisoare pe care a dat-o aici, în 18 octombrie, ziua evanghelistului Luca⁶². Existând un proces între nobilii din Mâtnic și cei din Măci-caș, aceștia s-au supus sentinței dată de districtul și orașele Sebeș și Caran (...*ecce submissimus nos pro maiore iusticia ad districtum et liberas civitates, videlicet Sebes et Karan*⁶³), așa cum se menționează într-un document din 1 iunie 1452. În 29 ianuarie 1458, juzii Toma Nyrö și Grigorie, reprezentanți ai orașului Căvăran, Sandrin și George, reprezentanți ai orașului Sebeș i-au cerut regelui Mathia reînnoirea drepturilor pe care le-a dat acestor localități regele Sigismund, anume ca iobagii să poată beneficia de liberă mutare unde vor, dacă și-au plătit dările⁶⁴. Într-un document din 27 mai 1494⁶⁵ se arată că Ioan Părcălab s-a plâns că oamenii din Căvăran pescuiesc în heleșteul său, că-i folosesc pădurile și livezile, că vânează pe teritoriul său și că i-au omorât sluga care îi păzea aceste proprietăți. Locuitorii din Căvăran nu recunosc nimic din învinuirile aduse. Pentru nevinovăția lor, au depus jurământ juzii din Căvăran, anume Mihai Szederjes, Ioan Barbu, George Vide, Toma Zeles, Nicolae Frâncu, Danciu și Filip, care s-au prezentat la judecată în Caransebeș. În anul 1500 au avut loc reglementări ale încasării decimelor pe care trebuia să le plătească capitlului din Cenad orașele (târgurile) Sebeș și Caran. Orașele acestea sunt menționate

⁵⁹ *Ibidem*; Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. II, p. 289; Idem, *A szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapest, 1876, p. 57.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 54; Ioachim Miloia, *op. cit.*, p. 48.

⁶¹ *Ibidem*; Pesty Frigyes, *A szörényi Bánság és Szörény vármegye története*, vol. III, p. 21-22.

⁶² *Ibidem*, vol. II, p. 110; Ioachim Miloia, *op. cit.*, p. 49.

⁶³ *Ibidem*; Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. II, p. 393.

⁶⁴ Ioachim Miloia, *op. cit.*, p. 49; Pesty Frigyes, *A szörényi Bánság és Szörény vármegye története*, vol. III, p. 73-74.

⁶⁵ *Ibidem*, vol. II, p. 115-116; Ioachim Miloia, *op. cit.*, p. 49.

de trei ori, în ordinea: *oppidi Sebes et Karan*⁶⁶. Alte pricini sunt grăitoare pentru litigiile dintre oameni: în 19 mai 1503, niște locuitori din Căvăran și Nicolae Măciçaș au fost chemați la judecătoria din Sebeș pentru ceartă și pentru că s-au bătut; Nicolae Măciçaș susținea că vitele lui Ladislau și ale lui Ioan din Căvăran i-au produs pagube mari în semănături; ca să înceteze aceste pagube, întâmplare mai de multe ori, Nicolae Măciçaș le-a dat ordin slugilor sale să prindă și să închidă caii, oile și porcii care-i intră în holde. Stăpânii acestor animale au mers acasă la Nicolae Măciçaș. După ce acesta i-a ospătat, Ladislau și Ioan și-au cerut animalele, dar Nicolae Măciçaș a refuzat să le dea, jurând că le ține închise până când o să-i plătească pagubele. „După o ceartă din care n-au lipsit cele mai plastice înjurături și cuțite scoase – talmăcește Miloia documentul redactat în limba latină – cei doi au plecat neputându-și lua porcii. Iar ca să se răzbune i-au împuns caii, încât aceștia au căzut la pământ, aproape morți”⁶⁷. Fiind interogați, cei doi pârâți nu-și recunosc vinovăția. Dimpotrivă spun că ei s-au dus la Nicolae Măciçaș, cu cele mai „bune intenții” și i s-au adresat cu „cele mai blânde” cuvinte, că abia când au ajuns la Nicolae Măciçaș au aflat că animalele lor sunt închise pe moșia acestuia; că dimpotrivă acesta a început să-i înjure și să-i amenințe. Văzând acestea ei au plecat de îndată de la el, care s-a ținut după ei până la marginea proprietății sale, unde s-au luat la bătaie. Pentru judecata acestei cauze a fost alcătuit un juriu, dar pârâții nu au fost mulțumiți de componența juriului și au cerut să fie prezentați în per-soană regelui Ladislau⁶⁸ (este vorba de Vladislav al II-lea, rege al Ungariei între 1490 și 1516).

Dintr-un document din 16 iunie 1531⁶⁹ se constată că apare iarăși cazul pădurilor Botligete și Radpataka. Reprezentanții orașului Căvăran (*cives oppidi Karan*) au fost la rege cerând să fie lăsați să se folosească de pădurile care le aparțin încă din timpul lui Iancu de Hunedoara, în afara celor două păduri numite, prima fiind a mătnicenilor, iar a doua a măciçașenilor.

Pentru anul 1548⁷⁰, Miloia redă o neînțelegere între locuitorii Căvăranului și reclamantul Petru din Prisaca, nemulțumit în privința hotarelor Căvăranului, întinse și peste o parte din moșia sa. Comitele Petru Petrovici a ordonat să se rezolve cazul, iar în urma cercetărilor, hotarele Căvăranului au fost trasate astfel: cu începere de la Prisaca până la teritoriul mătnicenilor, numit Zlatnic, de aici spre răsărit, trecând peste o pădure până la un loc numit Zăgujeni; de aici se întoarce spre Prisaca, trece pe lângă casa lui Matia Halaz din Căvăran, apoi este o miriște până la locul Popești; de aici trece drumul până la movila de hotar, urmând, apoi, până la un afluent al Timișului. „Datele sunt foarte

⁶⁶ *Ibidem*; Pesty Frigyes, *op. cit.*, p. 129-130.

⁶⁷ Ioachim Miloia, *op. cit.*, p.50.

⁶⁸ *Ibidem*; Pesty Frigyes, *op. cit.*, p. 144-148.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 186; Ioachim Miloia, *op. cit.*, p. 50.

⁷⁰ *Ibidem*; Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. II, p. 36-37.

vagi – precizează Miloia – încât nu se pot servi la o determinare topografică mai apro-piată”⁷¹.

Dintr-un document din 1582 aflăm că, pe atunci, judele Căvăranului era George Musan, care era ajutat la judecări de o seamă de „cetățeni jurați” (*iurati cives*)⁷². După doi ani, în 1584, într-un document apare ca jude principal al Căvăranului, Ion din Tincova, iar ca jurat Ioan Pleșcu, amândoi nobili. În acel an, mătnicenii îi acuză pe locuitorii Căvăranului că aceștia au ocupat o parte din pământurile celor din Mâtnicul de Sus și din Mâtnicul de Jos, că au distrus stavilele de la patru mori ale acestora, că le-au furat recolta. Pentru aceste fapte, căvărenenții au fost condamnați prima dată de banul Toma Tornia și a doua oară de către voievodul din Ardeal. Mihai din Peș-tera a luat asupra sa rolul de intermediar între cele două părți și a reușit să facă pace. Pârătorii Mihai, Baltazar, Farcaș Groza, Elisabeta, Simeon, văduva lui Francisc – toți din Mâtnic – au renunțat la sentința dată în favoarea lor, declarând-o nulă; în schimb, locuitorii din Căvăran se obligă să plătească 100 florini ungurești în ziua de Sf. Gheorghe. Proprietățile care constituiseră obiectul neînțelegerii urmau să fie câștigate de locuitorii din Căvăran pe calea dreptății și să se dispună fixarea hotarelor prin persoane de încredere; până la efectuarea acestei operațiuni, proprietățile în cauză rămâneau ale mătnicenilor. Numai cu permisiunea acestora, căvărenenții puteau să-și pască vitele pe proprietățile respective și să taie lemne din pădurea aflată în dispută. În privința canalului morilor s-au înțeles ca o parte din acesta – începând de la râul Timiș – să fie întreținut de cei din Căvăran, iar a treia parte din canal să fie îngrijită de mătniceni, aceștia urmând să dea și lemnul necesar pentru construirea stavilelor morilor de apă de aici. Locuitorii Mâtnicului au fost obligați să depună 1000 de florini garanție pentru respectarea înțelegerii respective”⁷³.

Miloia ia în discuție și un document din anul 1585, din care reies autoritățile de atunci ale Căvăranului: jude primar, Ion Andorca, apoi doi jurați, Adam Frenc (Frâncu) și Nicolae Tătar. Într-o scrisoare a celui din urmă, din februarie 1585, dată în orașul Căvăran, este prezentat procesul lui Ion Pleșcu împotriva Margaretei, soția decedatului Ion din Tincova. Pleșcu acuzase de părtinire pe asesorul Ion din Tincova, pentru care fusese pedepsit să plătească 100 florini, sentință care, cu tot apelul acestuia, a fost aprobată apoi și de ban⁷⁴. Nobilul Adam Frâncu – care fusese jurat în anul 1585 – este menționat în 1590 în funcția de prim jude. În același an sunt amintiți și alți cetățeni din Căvăran: Gașpar Lungu, Cranius Mungușan, Maxim Bonța, Ion și Mihai Romoniță, Mihai Iacob, Ion Borca, Pleșcu Cranius și Andrei⁷⁵. Orașul Căvăran din

⁷¹ Ioachim Miloia, *op. cit.*, p.51.

⁷² *Ibidem*; Pesty Frigyes, *A szörényi Bánság és Szöreny vármegye története*, vol. III, p. 112.

⁷³ *Ibidem*, vol. III, p. 113; Ioachim Miloia, *op. cit.*, p. 51.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 52.

⁷⁵ *Ibidem*; Pesty Frigyes, *A szörényi Bánság és Szöreny vármegye története*, vol.III, p. 113.

districtul Caransebeșului și satul Oloșag din districtul Lugoșului, ajung în anul 1596 în posesia lui Nicolae Josika, aceste localități fiind anexate cetății Jdioara. Cetățenii Căvăranului au protestat aprig, în 1597, împotriva acestei anexări, prezentând scrisorile de privilegii, dar principele Transilvaniei i-a refuzat, motivând că o asemenea situație este reclamată de starea de război din acea vreme; se arăta că un oraș expus, precum Căvăranul – situat în apropierea dușmanului – trebuie să fie apărat în alt chip decât în timp de pace. Principele promite că, odată cu intrarea țării în normalitate, Căvăranul își va căpăta vechile privilegii⁷⁶.

În anul 1599, Iacob și Ion Romoniță din Căvăran au fost citați ca martori într-un proces de proprietate. Tot într-un asemenea proces, aceiași căvărenenți sunt citați și în anul 1609. În același an, nobilii din Căvăran, Ștefan din Lugoș, Ion Pribeagul, Ioan Herczeg, Ioan Huher și iobagii Dimitrie Vida, Emeric Mester, Petru Cornia⁷⁷ au luat parte, ca „vecini”⁷⁸, la introducerea lui Pavel Keresztesi în posesiunea cetății Jdioara. Gabriel Bathory, într-o scrisoare din 1626, se referă la Căvăran (folosind numele maghiarizat Karand), localitate în care se găseau o sută de călăreți și o altă sută de infanteriști⁷⁹. După un pătrar de veac, într-un document din 1642, Căvăranul este amintit ca *possessio*, ceea ce-l determină pe Miloia să constate decăderea acestuia de la vechiul rang de târg sau oraș⁸⁰. „Aici termină Pesty Fr. – spune Ioachim Miloia – istoria orașului ce, după dânsul, se găsea la Caransebeș, având numele Caran (*Karan*). De la 1678, apoi, această localitate pustiită și părăsită reapare, de data aceasta cu numele de *Căuran*, în notele de călătorie a lui Sándor Pál, apoi într-o hartă de la sfârșitul secolului XVII, cu numele *Caravan*”⁸¹.

În încheierea studiului său, Miloia face câteva considerații asupra materialului prezentat de el. Subliniază că, atestată documentar în veacul al XIII-lea, având o biserică monumentală probabil din același secol, această localitate este una dintre cele mai importante așezări românești din Banatul medieval, fiind pe atunci menționată în documente, ca *oppidum* sau *civitas*. Întrucât nu avea cetate, a stat sub o jurisdicția militară a Sebeșului și a avut la început o relație administrativă cu acesta, pentru ca apoi, odată cu consolidarea vieții sale social-administrative, Căvăranul să se emancipeze, devenind independent și, împreună cu câteva sate din preajmă, să se constituie în centrul districtului românesc

⁷⁶ *Ibidem*, p. 113-114; Ioachim Miloia, *op. cit.*, p.52.

⁷⁷ *Ibidem*; Pesty Frigyes, *op. cit.*, p. 114-115.

⁷⁸ Viorel Achim, *Considerații asupra adunărilor reunite ale districtelor medievale din Banat*, în volumul *Banatul în Evul Mediu*, Editura Albatros, București, 2000, p. 91: „Practica feudală a rezolvării litigiilor patrimoniale în prezența vecinilor și megieșilor în calitate de martori este comună dreptului vechi românesc – practicat în mod curent, în partea de răsărit a Banatului și menționat în mod expres, începând cu sfârșitul secolului al XIV-lea – și dreptului regatului ungar”.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*; Pesty Frigyes, *op. cit.*, p. 114.

⁸¹ Ioachim Miloia, *op. cit.*, p.52-53.

omonim. Nu se știe precis cât timp a durat existența acestui district a cărui primă atestare documentară este din anul 1391, iar ultima în anul 1422. În privința extensiunii districtului Căvăran se pot face doar ipoteze, atât cât permite restrânsul material documentar. Bunăoară, în anul 1397, este menționată localitatea Poganch (Pogănici) ca făcând parte din distric-tul Căvăran, astfel putându-se deduce că acest district s-a întins, spre nord-vest, cel puțin până la Zorlenț-Brebul, fiind învecinat cu districtul Comiat. Se poate presupune – consideră Miloia – că în perioada în care a fost centru de district, conducerea administrativă a acestuia s-a extins și asupra celorlalte localități cu care orașul Căvăran era în relație, cu atât mai mult cu cât acestea sunt în imediata sau nemijlocita lui apropiere: Vozeșdia, Mâtnicul, Prisaca, Maciova, Peștera, Tincova, Zgribești, Ohaba, Ruginosu ș.a.

După desființarea districtului Căvăran, orașul omonim a reintrat formal în componența districtului Sebeș, dar și-a avut existența independentă de *oppidum* și *libera civitas*, având juzi proprii, mai târziu și prim jude, în fruntea unui aparat judecătoresc. De-a lungul timpului o seamă de reprezentanți ai Căvăranului au fost membri în conducerea administrației Sebeșului, „căci nu odată acest oraș neavând sigiliu propriu, se folosește de sigiliul câtorva nobili din Căvăran”. În urma ocupării unor funcții în Sebeș, anumiți nobili din Căvăran s-au stabilit acolo, fapt dovedit de numele unora dintre aceștia care arată locul lor de origine. Asemenea mutare, devenită fapt obișnuit în vremurile grele ale bătăliilor cu turcii, a condus la schimbări demografice: o mare parte dintre oamenii cu stare din Căvăran au părăsit această localitate, stabilindu-se la Sebeș sau în alte localități întărite, îndeosebi la Jdioara. De pe la sfârșitul secolului al XVI-lea, se constată mai clar din documentele tot mai puține emise, decăderea Căvăranului, semnificativ fiind în acest sens faptul că, în anul 1596, acesta a fost donat ca orice simplă posesiune familiei Josika din Jdioara.

La anul 1642, Căvăranul avea o modestă garnizoană de 200 de oșteni, dar prezența armatei aici poate să însemne că în această localitate – situată în drumul invaziei turcești – s-ar fi dat lupte, în timpul cărora locuitorii și casele lor au avut mult de suferit. De aceea, acești locuitori și-au căutat adăposturi mai sigure în alte așezări, Căvăranul rămânând aproape pustiit, transformat într-o *possessio*⁸². În legătură cu mutarea căvărănenților în Caransebeș, Miloia își exprimă iarăși opinia despre formarea numelui acestei localități: „Afirmăția lui Sándor Pál cum că locuitorii din Căvăran s-au mutat la Sebeș este în parte adevărată, atât numai că nu numai această împrejurare a dat origine numelui modern de Caransebeș, ci după cum am văzut, și nevoia de a distinge Sebeșul de lângă Căvăran de Sebeșul săsesc etc. Și, în sfârșit, și o umbră de administrație comună ce a existat din timpuri vechi între cele două localități”⁸³. Chiar

⁸² *Ibidem*, p.54.

⁸³ *Ibidem*.

prezentând, în afară de mutarea căvărăneștilor în Sebeș, încă două solide argumente privind formarea numelui Caransebeș, credem că Miloia n-a reușit să lămurească pe deplin etimologia respectivă.

În schimb, trebuie să reținem o altă remarcă, foarte pertinentă sub aspect onomastic, a lui Ioachim Miloia: „Numele conducătorilor și ale iobagilor sunt în secolele XIII-XV curat românești, chiar dacă, câteodată, găsim traduceri în ungurește. Astfel, Nyirö Tamas, jude al Căvăranului, la 1375, este tot un român, cu toată forma ungurească a numelui, traducere a ocupațiunii respecti-vului, devenită nume”⁸⁴. Chiar și unii oficiali de la Căvăran erau români. „Fiind Căvăranul oraș regesc (regii vorbesc întotdeauna de *civitas nostra*) – arată Miloia – regele avea aici reprezentanți în persoana unor «ofițeri» cu serviciul la Căvăran. Astfel, la 1375, este amintit un anume Nicolae, fiul lui Ștefan, iar mai târziu Magas (Moguș, Muguș?) și Ladislau, ofițeri români, în ciuda numelui lor, atât de maghiarizat (...*dominus Lodovicus rex Magas et Ladislo Volahis officialibus suis de Karan firmissimis dedissent in mandatis...*)”⁸⁵. Această informație istorică este deosebit de prețioasă, ea completând lunga listă a demnitarilor de origine română din Transilvania și Ungaria.

La sfârșitul studiului, Miloia revine cu unele considerații referitoare la biserica din Căvăran, pe care o prezentase în studiul precedent. „Reflectând mai îndelung” asupra unor afirmații pe care le făcuse anterior, el face anumite precizări, prin care sugerează că acest lăcaș era parohial și că ar fi putut să fie construit de localnicii de aici – și nu de către autorități – ceea ce ar explica faptul că despre acest edificiu ecleziastic nu se cunosc măturii documentare: „Când am publicat rezultatul săpăturilor susțineam că era vorba de o biserică ridicată de un ord catolic pentru combaterea elementului ortodox și că poate în jurul acestei biserici se ridica și o abație. Totuși, reflectând mai îndelung asupra acestei ipoteze, trebuie să remarcăm prea semnificativa lipsă totală a documentelor când este vorba de această biserică de proporții monumentale pentru secolul în care a fost ridicată. Această împrejurare ne îndeamnă să lărgim conținutul ipotezei noastre, mai cu seamă dacă ținem cont și de calitatea socială a multora din locuitorii Căvăranului. Știm despre mulți dintre ei că, în urma serviciilor aduse regelui, au fost ridicați la rangul de nobili. Alții, iarăși, amintiți în funcția de cnezi, au trebuit să aibe la fel o stare materială înfloritoare. Ori nu se poate admite ca această comunitate să nu-și fi avut biserica proprie, biserică de piatră, atunci când știm, că pe locul «Seliște» se găsesc «străzi pietruite, piețe»⁸⁶ și când nobilul Nicolae din Măciș își avea în apropiere castelul său, întărit după toate regulile construcției feudale

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ În nota de la subsol, Miloia mărturisește: „Existența aici a unor «piețe sau străzi pietruite» cu toate cercetările noastre, nu se poate dovedi. În tot cazul, ceea ce a putut da origine acestei determinări – a localnicilor – este cantitatea de moloz ce se găsește peste tot pe locul zis «Seliște» și resturile de ziduri ce se mai pot dezgropa, în grădinele din apropierea «Cetății», pe aceeași «Seliște»”.

(se vorbește într-un document de «pons casteli» a lui Nicolae din Măciçaș). În consecință, ar fi logic să admitem că această biserică a putut fi ridicată și de înșiși locuitorii Căvăranului. Fost-a însă ortodoxă sau catolică? Iată o întrebare la care deocamdată nu putem răspunde. Pentru ritul ortodox ar pleda seria de biserici românești de piatră din județul Hunedoara, ridicate în secolul al XI-lea, care, având stilul de trecere, sau gotic, sunt totuși ortodoxe, ridicate de români. Cât privește însă Căvăranul nu putem spune nimic sigur, doar atât că, dacă nobilii de aici, în secolul XIII-XV erau încă români, mai târziu parte din ei se înstrăinează de neam și de religie, cum ne dovedesc atâtea familii maghiare prin secolul XVI-XVII, care, la origine, erau românești. Iată de ex. familiile Măciçaș (Macskási), Fiath (Fiath), Josika ș.a.⁸⁷.

Miloia mărturisește că în acest studiu n-a avut „pretenția de a spune un lucru definitiv (despre Căvăran – n.n. T.C.), ci mai degrabă de a deschide drumul unor cercetări viitoare”⁸⁸. În vremea lui, prin anii ‘30 ai secolului trecut, el ar fi fost, în Banat, cercetătorul cel mai potrivit să continue investigațiile istorice despre Căvăran, precum și despre trecutul întregului Banat medie-val, având pentru acest domeniu o indiscutabilă vocație. Pentru desfășurarea unei asemenea activități, avea avantajul – atât de necesar pentru oricare medievist al Transilvaniei și Banatului – de a cunoaște foarte bine latina medievală (în care se specializase la Roma), maghiara și germana, istoria artei și arhitecturii medievale, la care se adaugă și o suficientă orientare în arheologie. Nu s-a evidențiat până acum faptul că lucrarea lui Miloia referitoare la Căvăranul medieval substituie cu succes un studiu despre districtul cu același nume. Credem că atunci când este prezentată bibliografia districtelor românești din Banat, ar trebui inclusă în aceasta și lucrarea aceasta a lui Miloia. Până în prezent nu s-a adus nimic nou despre districtul Caran, față de datele evidențiate de cercetătorul timișorean, așa cum dovedește o succintă prezentare a acestui district dintr-o lucrare mai recentă⁸⁹. Din păcate, nu toți specialiștii au ținut seamă de delimitarea teritorială a districtelor Caran și Sebeș, făcută de Miloia, cei mai mulți preluând opinia mai veche a situării Caranului față în față, pe malurile râului Sebeș, pe vatra actuală a Caransebeșului⁹⁰. Doar puțini istorici, și nu dintre cei mai importanți, s-au raliat opiniilor exprimate de Miloia, cum făcea acum trei decenii arhivistul Al. Horváth din Caransebeș într-un studiu al său⁹¹. Din păcate, Miloia, a trebuit să acopere în timpul său o foarte largă paletă de activități cultural-administrative și artistice, neputând să se dedice plener cercetărilor de istorie medievală⁹². În anul 1939 și-a reluat, pentru ultima dată, cercetările în acest domeniu, probabil tot sub influența

⁸⁷ *Ibidem.*

⁸⁸ *Ibidem.*

⁸⁹ Dumitru Țeicu, *op. cit.*, p. 440.

⁹⁰ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV, Cluj -Napoca, 1989, p. 43.

⁹¹ Al. Horváth, *Contribuții la delimitarea administrativă și juridică a districtelor Sebeș și Caran*, în „Studii și Cercetări de Etnografie și Istorie”, vol. II, Caransebeș, 1977, p. 404.

⁹² Fișa bibliografică din *Anexa* acestei lucrări.

lui Constantin Daicoviciu, așa cum s-a întâmplat în 1930. Daicoviciu, profesor universitar la Cluj și secretar al Comisiunii Monumentelor Istorice din Transilvania, împreună cu asistentul său, Marius Moga⁹³, au stat în Timișoara și în județul Timiș în perioada 16-25 august 1939. Într-un interviu publicat în ziarul timișorean „Dacia” din 23 august 1939, Daicoviciu declara: „În ceea ce privește Banatul, este împănăt cu o mulțime de fortărețe și cetăți medievale despre care, cu multă ușurință, s-a spus că ar fi toate ungurești și nemțești. Ba foarte multe dintre ele conțau ca preistorice sau chiar avare. O simplă recunoaștere pe teren făcută de domnul Miloia ne-a lămurit că avem de-a face cu așezăminte medievale”⁹⁴. Rugat să vorbească despre săpăturile din județul Timiș-Torontal, Daicoviciu îi spune ziaristului că acestea „se fac sub conducerea d-lui Miloia, ajutat de d. Marius Moga, asistent la Institutul de Studii Clasice din Cluj și specialist în tehnica lucrărilor”⁹⁵. Dar după ce, în toamna anului 1938, împreună cu Marius Moga (detașat pentru o perioadă limitată la Timișoara), a efectuat săpături arheologice la cetatea de pământ de la Jadani (în prezent Cornești, județul Timiș), Miloia constată agravarea bolii sale și se internează în spital la Cluj. Aici îl avea ca prieten pe pomenitul istoric și arheolog Daicoviciu și pe cumnatul său, filosoful D.D. Roșca. Din nefericire, nu s-a mai însănătoșit, ci s-a stins din la vârsta de 43 de ani, în 25 martie 1940.

Avându-se în vedere îndeosebi cercetările arheologice, prin care a descoperit biserica medievală din Căvăran, Miloia este considerat că a făcut „operă de pionerat în materie de arheologie medievală (ca și inexistentă atunci la noi), încercând să conecteze datele documentare cu cele de pe teren”⁹⁶. Se mai susține, pe bună dreptate, că „studiul arheologic al unui monument de arhitectură medievală datorat lui Ioachim Miloia a rămas, pentru o foarte lungă perioadă o excepție. Acestea vor fi reluate abia în deceniul al VII-lea al secolului XX”⁹⁷.

El a mai făcut încă două descoperiri arheologice. În anul 1934, a făcut parte din echipa de cercetători care, sub auspiciile Institutului Social Banat-Crișana, au efectuat ancheta monografică în localitatea Belinț, județul Timiș. Rezultatele acestei investigații au fost publicate în *Raport istoric* din lucrarea *Anchetă monografică în comuna Belinț*, Timișoara, 1938. În vatra satului, în locul cunoscut sub numele „Crucea lui Cărăbaș”, Miloia a efectuat săpături arheologice, împreju-rare în care a descoperit urmele bisericii vechi din localitate. Despre fostul lăcaș de cult, el scrie: „Ca stil, biserica veche se încadrează în concepția bisericilor de lemn, tradusă, în cazul de față, în piatră.

⁹³ Marius Moga (1913-1996), după al Doilea Război Mondial, potrivit voinței lui Daicoviciu, a fost angajat ca muzeograf-arheolog la Muzeul Banatului din Timișoara, iar în perioada 1949-1974 a avut funcția de director al acestei instituții.

⁹⁴ Aurel Bugariu, *De vorbă cu domn profesor univ. dr. C. Daicoviciu despre săpăturile arheologice din Banat*, în „Dacia” (Timișoara), nr. 28 din 23 august 1939.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ Radu Ardelean, *Problematica Evului Mediu în sud-vestul României în istoriografia română bănățeană interbelică*, în „Studii de Istorie a Banatului” XIV, Timișoara, 1998, p. 31.

⁹⁷ Dumitru Țeicu, *op. cit.*, p. 40.

Cert că nu este centrată, deci n-a fost bizantină. Nefiind nici gotică, trebuie să conchidem că stilul acestei biserici a fost al pământului, dictat de arhitectura lemnului⁹⁸. Autorul datează zidirea acelei biserici „prin secolul XVI sau mai înainte”⁹⁹. Apoi revine specificând că „în orice caz clădirea ei se poate pune cel puțin în sec. al XVII-lea”¹⁰⁰. Nicolae Săcară arată că, în afară de biserica-sală de la Căvăran, „Miloia descoperă și decopertează o altă biserică-sală, de data aceasta cu absida altarului semicirculară, descoperire publicată mai apoi în 1938, inclusă monografiei complexe a comunei Belinț. Mulți dintre cercetători, chiar contemporani, nu sesizează importanța excepțională a descoperirilor sale, căci ambele monumente scoase la iveală reprezintă în chip limpede ctitorii ale cnezimii și nobilimii românești medievale, arătând fie receptarea în Banat a influențelor stilului gotic (aidoma zonelor învecinate ale Zarandului, Hunedoarei și Hațegului) – în cazul Căvăranului –, fie păstrarea tradițiilor constructive bizantine ilustrată de tipul de plan descoperit la Belinț”¹⁰¹.

Ultima descoperire arheologică medievală a fost făcută de Miloia în anul 1939. Se știe că „în iulie 28 la Sănnicolaul Mare sunt descoperite de el urmele unei biserici și ale unei cripte medievale”¹⁰². Timpul n-a mai avut răbdare să-i dea răgaz pentru a se ocupa de aceea descoperire și a putea prezenta rezultatele într-un studiu.

Miloia, în timpul scurt avut la dispoziție pentru cercetare, a stăruit mai mult asupra monumntelor ecleziastice, domeniu în care, după cum am văzut, debutase convingător cu cercetarea și prezentarea bisericii ortodoxe române din Lipova. Și-a continuat cercetările cu Mănăstirea Săra-că¹⁰³, despre care a publicat un studiu amplu în anul 1931, și cu bisericile de lemn¹⁰⁴ din Banat.

Din studiul despre Mănăstirea Săracă reținem pentru lucrarea noastră informațiile referi-toare la epoca zidirii monumentului ecleziastic. Din inscripția păstrată pe peretele naosului bisericii mănăstirii, rezultă că restaurarea și zugrăvirea acesteia s-au terminat în anul 1730. Aceasta înseamnă că zidirea edificiului s-a făcut mai înainte. „Durarea unui monument (ortodox - n.n. T.C.) atât de pretențios pentru timpurile acelea”¹⁰⁵ este exclusă după 1716, anul de început al stăpânirii austriece în Banat. Cu atât mai mult lăcașul de cult ortodox n-a putut fi ridicat în timpul dominației turcești. „Deci, zidirea acestei biserici

⁹⁸ I. Miloia, *Raport istoric*, în *Anchetă monografică în comuna Belinț*, Timișoara, 1938, p. 33.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 34.

¹⁰¹ Nicolae Săcară, *Ioachim Miloia cercetător și protector al monumentelor istorice*, în volumul *Un erudit cărturar Ioachim Miloia* de Mircea Miloia, Aurel Turcuș, Gheorghe Mudura, Nicolae Săcară, Editura Mirton, Timișoara, 1997, p. 101.

¹⁰² *Din cronologia județului Timiș*, Editura Marineasa, Timișoara, 2004, p.311.

¹⁰³ Ioachim Miloia, „Mănăstirea Săracă” – centru de cultură și artă bănățeană, în „Analele Banatului”, nr. 2-4, aprilie-decembrie, 1931, p. 85-114.

¹⁰⁴ În „Analele Banatului” a publicat studii despre bisericile de lemn din Iersig și Cebza, județul Timiș (în nr. 2-4, aprilie-decembrie, 1931), apoi despre cele din Povergina și Margina, județul Timiș (în „Luceafărul”, nr. 3, 1935 și nr. 1-2, 1938), precum și un articol de sinteză despre toate lăcașurile de acest fel din Banat (în „Vestul” din 20 și 21 ianuarie 1933).

¹⁰⁵ Ioachim Miloia, „Mănăstirea Săracă” ... , p.97.

– este de părere Miloia – trebuie pusă înaintea secolului acestuia, în cel de al XV-lea sau cel mult în primele două decade din sec. al XVI-lea¹⁰⁶. Motivează datarea printr-o aserțiune îndrăzneță: „Există o tradiție (în istoriografia sârbă – n.n. T.C.) ce privește partea mai mare a mănăstirilor din Banat, susținând că acestea au fost construite de despoți sârbi (...); această tradiție pare a fi adevărată și iată de ce: În anul 1448 Ioan Huniade, luptând în contra sultanului Mura (Murad al II-lea – n.n. T.C.), pierde lupta și este prins în cetatea Semendria de către despotul sârb George Brancovici. Drept preț al răscumpărării libertății sale, Ioan Huniade cedează lui Brancovici câteva sate și cetăți și între acestea și cetatea Somlyo, adică cea de pe Sumig. Această donațiune este confirmată și de regele Matia, încât întreg aretul și jurul acestui punct rămâne în posesiunea familiei Brancovici. E deci foarte probabil că însuși George Brancovici sau cel mult urmașii lui să fi construit acest loc de închinare pe un loc istoric, înconjurat exclusiv de credincioși ortodocși. Forma pe care o vedem astăzi este cea veche, trebuind doară să facem abstracție de cerdacul adăus în secolul trecut¹⁰⁷. Până în prezent nu au existat reacții nega-tive față de aceste presupuneri. După Miloia s-a scris destul de mult despre Mănăstirea Săracă (nu-mele corect lămurit de Miloia), care apare și sub denumirea „Săraca”. Majoritatea cercetărilor s-au referit la rolul religios¹⁰⁸ al acestui lăcaș de cult din Banat sau la pictura și arhitectura¹⁰⁹ bisericii Mănăstirii „Săraca”.

În „Revista Arhivelor” (vol. III, nr. 67, 1930-1937, p. 79-93), Miloia a publicat un con-sistent material intitulat Arhivele Banatului. Autorul era cel dintâi cercetător care prezenta un „raport” complet privind starea în care se găseau, în acea perioadă, fondurile documentare ale Banatului¹¹⁰. El atrăgea atenția că o mare parte din documentele referitoare la Banatul medieval – cu începere din secolul al XIII-lea și până în 1716 – au fost publicate de Pesty Frigyes care, în 1872, a primit din partea Academiei Maghiare însărcinarea să elaboreze istoria Banatului. Între 1877-1884, istoricul maghiar a publicat istoria județelor Caraș și Severin¹¹¹, iar colecția de documente referitoare la județul Timiș a apărut după moartea lui Pesty, în 1898, aceasta fiind publicată de Ortvy Tivadar¹¹².

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 98.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ Ștefan Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, Ediția a II-a, Sibiu, 1935, p. 260; Idem, *Mănăstiri românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 215-223.

¹⁰⁹ Atanasie Popa, *Mănăstirea „Săracă” (prezentare iconografică)*, Timișoara, 1943, p.94+XXXII planșe; Victor Vlăduceanu, *Mănăstiri bănățene*, Timișoara, 1947, p. 7-26; Viorel Gh. Țigu, Longin I. Opreșă, *Mănăstirea Săracă*, București, 1971, 24 p. + 27 fotografii; Ion B. Mureșianu, *Mănăstiri din Banat*, Timișoara, 1976, p. 87-103; I. D. Ștefănescu, *Arta veche a Banatului*, Timișoara, 1981, p. 42-46; Vasile Drăguț, *Arta creștină în România*, București, 1985, p. 96-97.

¹¹⁰ Tiberiu Moț, *Ioachim Miloia*, în volumul *Figuri de arhiviști*, București, 1971; Gheorghe Mudura, *Ioachim Miloia, întemeietor al Arhivelor Banatului*, în volumul *Un erudit cărturar – Ioachim Miloia*, Editura Mirton, Timișoara, 1997.

¹¹¹ Pesty Frigyes, *A szörényi bántáság és Szörény vármegye története*.

¹¹² *Klevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez*, Pozsony, 1896.

„Istoriografiei românești, lucrarea lui Pesty Frigyes i-a făcut un imens serviciu – scrie Miloia. Fără această operă, în care se cuprind 5 volume de documente, astăzi am dibui în întuneric, tot așa cum, înaintea apariției acestei lucrări, istoricii localnici s-au bazat pe informațiuni foarte sărace, sau de multe ori pe ipoteze lipsite de un temei istoric. Este adevărat, însă, că obiectivul patriotic care l-a îndemnat pe istoricul Pesty¹¹³ n-a fost atins, deoarece documentele publicate au avut darul de a dovedi cu totul altceva decât «legături strânse» cu patria ungară; ele mărturisesc, în modul cel mai grăitor, că afară de un strat efemer de funcționari sau militari, care n-au avut nici o legătură cu populația băștinașă, ci au fost în solda unuia sau altuia, și afară de câțiva străini care au cumpărat sau au căpătat feude în Banat, n-a fost nici o organizație trainică – nici politică, nici bisericească – înainte de 1872, care ar putea dovedi o «legătură strânsă» cu Ungaria”¹¹⁴. Dimpotrivă – subliniază Miloia – documentele publicate de Pesty aduc mărturie prețioasă privind existența în Banatul medieval, a unor „puternice organizații românești care funcționează pe baza unui vechi *jus valachicum* ce nu-l poate călca nici măcar regele Ungariei”¹¹⁵. În felul acesta – consideră Miloia – lucrarea lui Pesty are o dublă importanță pentru istoriografia românească. În primul rând pentru impunătoarea sa bogăție documentară, căci istoricul Pesty a reușit să înmănuncheze toate mărturiile referitoare la Banat, „îngropate fie în arhive publice, fie în unele particulare, pe care noi, cei de astăzi, nu le mai avem la îndemână; iar în al doilea rând, pentru că a demonstrat atât de clar romanitatea acestei provincii care, afară de 50 de ani, înainte de Unire, n-a aparținut organic, niciodată Ungariei”¹¹⁶.

Miloia precizează că documentele cercetate de Pesty pentru lucrarea despre Banat se află – cea mai mare parte – în Arhivele Statului din Budapesta, apoi la Muzeul Național din Budapesta sau la Arhiva Camerală din Buda (unde erau depozitate fonduri ce se găsiseră pe vremuri în Banat); la aceste fonduri documentare li se adaugă cele din arhivele Capitlului din Alba-Iulia și cele ale Muzeului Ardelean din Cluj.

Vechi familii bănățene – între care și unele de origine română, apoi maghiarizate, cum sunt Fiat, Măcicaș, Ivul, Josika, Kálay, Csaky, Sombori – au deținut arhive prețioase, dar acestea au ajuns la Budapesta. Dintre aceste familii cel mai bogat fond arhivistic îl avea familia Kálay, fond care, pe vremea lui Pesty, făcea parte din Arhiva Muzeului Național din Budapesta. Din păcate arhiva Episcopiei Cenadului – care, desigur, a deținut un mare fond documentar

¹¹³ O dată cu începerea dualismului austro-ungar, după încorporarea Banatului la regatul ungar, actul politic trebuia să fie justificat și din punct de vedere istoric, evidențiindu-se trecutul acestui ținut pe bază de documente, misiunea istoriografiei maghiare constând în „a recupera această provincie și pe terenul istoric și a o reda națiunii, dovedind că istoria ei face parte importantă din istoria patriei și este în cea mai strânsă legătură cu ea” (Pesty Frigyes, *A szörényi bánóság és Szörény vármegye története*, Budapest, vol. I, 1877, p. V).

¹¹⁴ Ioachim Miloia, *Arhivele Banatului*, în „Revista Arhivelor”, vol. III, nr. 67, 1930-1937, p. 79-80.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 80.

¹¹⁶ *Ibidem*.

referitor la Banat – nu s-a mai păstrat. Episcopia respectivă, mutată la Timișoara, are un fond arhivistic numai din 1724, când instituția și-a stabilit sediul la Timișoara. Miloia menționează că, totuși, se cunosc o seamă de „documente medievale, emanate de această veche episcopie, păstrate în Arhiva camerală din Buda, a Capitulului din Alba-Iulia ș.a.”¹¹⁷.

Întrucât nu există fonduri documentare arhivistice medievale localizate în Banat, Miloia constată că, pentru lărgirea cunoașterii istoriei acestei provincii, cercetările vor trebui continuate în arhivele din Constantinopol, Roma, Veneția și eventual, din Bologna. Pentru secolele XVIII-XIX există fonduri arhivistice bogate la Viena. Pentru aceeași perioadă, legată de-acum de epoca modernă, sunt și documentele arhivistice din Timișoara, Caransebeș, Lugoj și Oravița. Toate au făcut obiectul menționatului studiu al lui Miloia, apărut în „Revista Arhivelor”. În încheierea acestui studiu, autorul își exprimă un imperios deziderat: „Credem că este timpul suprem să se înființeze și pentru Banat o Direcție regională a Arhivelor Statului, care să adune în depozitele sale toate arhivele vechi din această regiune, ca și cele privitoare la ea, să le păstreze în condiții bune și să le organizeze spre a putea fi puse cu ușurință și folos la dispoziția cercetătorilor”¹¹⁸. Dorința aceasta i s-a împlinit. Chiar în anul 1937, când i-a fost publicat materialul „Arhivele Banatului”, a fost înființată instituția respectivă. Atunci, cu începere de la 1 iulie, chiar el a fost numit director al Direcției Arhivelor Regionalei Bănățene, funcție pe care o va deține până la moarte, paralel cu aceea de director al Muzeului Banatului.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 81.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 93.